पाँच सय वर्ष

N895.51408
Po835p
2050

बालकृष्ण पोखरेल

पाँच सय वर्ष

(नेपाली गद्यसाहित्यको ऐतिहासिक सङ्गालो)

सम्पादक
बालकृष्ण पोखरेल
(प्राध्यापक)
महेन्द्र मोरंग कलेज
(नेपाली शिक्षण समिति)
विराटनगर

CamScanner

केन्द्रीय पुस्तकालय

प्रकाशक–

साझा प्रकाशन
पुल्चोक, ललितपुर

107639

सं. २०२० जगदम्बा प्रकाशनबाट पहिलो पटक
सं. २०३१ साझा प्रकाशनबाट पहिलो पटक : ११००
सं. २०४३ साझा प्रकाशनबाट दोस्रो पटक : ११००
सं. २०५० साझा प्रकाशनबाट तेस्रो पटक : ११००

मूल्य : रु. १०४।–

मुद्रक:–

हिरो प्रिन्टिङ्ग प्रेस, ढोकाटोल, काठमाडौं।
फोन नं.:– २–१३५३२

समर्पण

मेरी मायालु सँगिनी शान्तालाई

—सम्पादक

CamScanner

सम्पादक्यौली

यस पोस्तकमा सम्वत् १६६४ देखि लिएर सम्वत् १६२३ सम्मको नेपाली गद्यको क्रमिक विकास देखाइएको छ र साथै बखत बखतका लेखकहरूको व्यक्तित्व ग्रो सिप छर्लङ्गियोस् भन्नाखातिर स्थानाभावले तर्साउँदा तर्साउँदै पनि अलि निकै नै पाठ्यसामग्री भेला गरिएको छ। अलग अलग समय र अलग अलग प्रान्तको कारणले गर्दा भाषाको अनुहारमा टुल्लुक्किएको रूपबाहुल्यदेखि पाठकको मन नआत्तियोस् भन्ने बिचारले विशेष विशेष शब्दहरूका सजिला पर्यायहरू दिइएका छन्। प्राचीनतम पत्रहरू पाइए जति यसमा सबै परेका छन्, तर ग्रन्थरचना हुन थालेपछि भने पत्रहरूको महत्व कम भएकाले खालि नमुनाको लागि मात्रै तिनलाई लिइएको छ। विशाल नेपालको गठन हुनुभन्दा पहिलेका ग्रन्थहरू पाइए जति यहाँ सबै लिइएका छन्, तर पछि पछिका ग्रन्थहरूमा चाहिं बेनामीहरूलाई उति रोजिएको छैन। लेखकहरू जति फेलापरे तिनीहरू सबैलाई ससम्मान यहाँ स्थान दिइएको छ र सकेसम्म तिनीहरूको चिन्हारी पनि लेखिएको छ।

यसमा तीन उठान छन्, तर यी उठानहरू कुनै सैद्धान्तिक काल विभाजनमा आस्था राख्दैनन्। सैद्धान्तिक पाराले साहित्य त्यो नदी झैं हो जो मुहानदेखि लिएर संगमसम्म अखण्डित रहन्छ, भर्लै मुहानदेखि टाढा लम्कँदा पाइलैपिच्छे त्यसको स्थूलता बढ्दै जाओस्। यसैले यी उठानहरू नेपाली साहित्यका तीन चिरा होइनन्, केवल साहित्यपथिकले थाकेको बेलामा विश्राम लिन पाओस् भनेर चिनिएका तीन चौतारा हुन्, बिसौना हुन्।

यस पोस्तकले नेपाली साहित्यमा भएको कुन विशेषतालाई प्रस्टाउन खोजेको छ भने यसको इतिहासमा आजसम्म जति प्रवृत्ति र धाराहरूको जन्म भएको छ ती पछिसम्म पनि रही रहेका छन्, भर्लै पछि जन्मेका प्रवृत्ति र

धाराहरूको हूलमा पुरानाहरू नगण्य ठहरियून् ।

यसमा जम्मा ५२९ वर्षको सामग्री परेको छ, तापनि कन्जुस्याइँ गरे यसलाई "पाँच शय उनन्तिस वर्ष" को संज्ञा दिइएन । यो छातीफुलाइ म... उदारता कतिको उचित थियो, पाठकहरूले नै निर्क्योल्लान् ।

सम्पादकतर्फबाट भन्नु पर्ने कुराहरू धेरै यसका विश्रामहरूमा ... सकेका छन्, तापनि यसमा भएको कैयौं भूल र विरामहरूमध्ये कति छा... छापिँदै पत्ता लागेका छन् र कति छापिएपछि । यस्ता बिरामहरूलाई दोस्रो संस्करणमा रहन दिइने छैन । संभव छ, पाठकहरूले पनि यसमा केही अभावहरू पाउनु होला । यस्ता अभावहरूलाई वेलैमा चिनेर दोस्रो संस्करणलाई झन् पूर्ण पार्ने चेष्टालाई यस सम्पादकले सकेसम्म अङ्गाल्नेछ ।

त्रिभुवन विश्वविद्यालय एम. ए. का छात्रहरूमा परी रहेको मर्का मत्यर होन् भनेर यो ग्रन्थप्रकाशनतिर मैंले मन दिएको हुँ, तापनि एम. ए. भन्दा तल र माथिका स्तरहरूमा पनि यसले केही न केही सघाउ देला भन्ने मेरो आशा छ ।

यस ग्रन्थको प्रकाशनकार्यको भन्मर लिई दिएर जगदम्बा प्रकाशनले बिर्सी नसक्नु गुन लाएको छ । मदन पुस्तकालयले प्राप्त सबै सूचनाहरूसँग मलाई अवगत गराई दिएर सहयोग नदिएको भए यस पोस्तकले यो आकृति पाउँथ्यो, पाउँदैनथ्यो, शंकै छ । वीर पुस्तकालयका अध्यक्ष बुद्धिसागरज्यू, राष्ट्रिय पुस्तकालयका भूतपूर्व अध्यक्ष गङ्गाधरज्यू, द्वारिकाप्रसाद उप्रेतीज्यू, धनवज्र वज्राचार्यज्यूको सघोटलाई पनि म लर्तरा तुलाले जोख्न सक्तिनँ । पुरातत्वविभागमा बसेर जनकलाल शर्माज्यू र पूर्णहर्षज्यूले पनि यस पोस्तकउपर कम सहयोग दिनुभएको होइन । मेरा मित्र रमेशजङ्ग थापा (निर्देशक; पुरातत्व विभाग)ले पुराना बेढामे नियमहरूलाई निर्मूल पार्दै अनुसंधानकर्ताहरूको निम्ति पाहिक पर्ने सरल नियमको निर्माणमा ध्यान नदिनु भएको भए मैंले यस पोस्तकको सम्पादनलाई आकाशको फल ठान्ने हुन्थ्यो । यी सहयोगीहरूलाई मुटुको ढंलो उघारेर कृतज्ञता ज्ञापन गर्दै म यो छोटो गनथनलाई यहीं टुङ्ग्याउँछु ।

मिति : २०२०।६।१०।५

थलो : कुसुलेचौर

बालकृष्ण पोखरेल

दोस्रो संस्करणबारे

आजभन्दा सात वर्षपहिले जगदम्बा प्रकाशनले यस पोस्तकलाई थाल्दा यसको शीर्षक जे जस्तो भए तापनि यसले अँगालेको चाहिं थियो पाँच सय उनन्तीस वर्षहरूलाई । परन्तु आज यतिका वर्षपछि बल्ल बल्ल दुई भोटा फटाउन पाउने वेलामा पनि यसले अंगाल्न सकेको छ केवल पाँच सय तीस वर्षहरूलाई मात्रै । अर्को शब्दमा भन्ने हो भने नेपाली भाषाको इतिहासलाई लिखितम्को आधारमा स. १३९३ देखि उता लान सकिएको छैन अझै ।

परन्तु आशाका किरणहरू यताउति देखा पर्दछन् । प्रज्ञाप्रतिष्ठानले केही यसो नेपाली भाषाको प्राचीन झोलुङ्गो (कर्णाली प्रदेश) चाहार्ने जमर्को गरेको सुन्दा खुसी लागेको छ । काठमाडौंबाट निस्कने 'पूर्णिमा'ले पनि नेपाली भाषा एवं खससमस्यामा सघाउ पुऱ्याउने केही लेख प्रकाशित गरेको पाइयो । स्वयं यो हरफका लेखकले पनि 'नेपाली भाषा उहिले, अहिले र भरे' भन्ने लेख ('पंचामृत,') वर्ष २ अंक १ द्वारा यस पोस्तकमा छुट्न गएका प्रश्नहरूलाई कोट्याएकै हो ।

यस दोस्रो संस्करणले योगी नरहरिको सौजन्य द्वारा गोल्हण लिखित सं. १३९३ को अभिलेखलाई आदीमा राख्न पाएको छ। जुम्लाको कनकपत्रमा पृथ्वी मल्लबाट बिर्ता पाउने गोल्हु जोइसी (सं. १४१३) यिनै गोल्हण ठहरिन्छन् ।

यो पोस्तक लेखिएको सात वर्षपछि हुन सक्छ यसमा धेरै ठाउँमा संशोधन गर्नु पर्ने र सच्याउनु पर्ने भएको होओस्। यस कामको लागि पाठकहरूसँग अनुरोध गर्दै उहाँहरूको अमूल्य सुझाउलाई तेस्रो संस्करणमा सदुपयोग गर्नेछु भन्ने म प्रतिज्ञा गर्दछु । हालै प्रज्ञा प्रतिष्ठानका सह सदस्य श्री सत्यमोहनज्यूले विराटनगरमा सम्पन्न चतुर्थ देशव्यापी साहित्य सेमिनारमा भेट हुँदा श्री मल्ल एवं पृथ्वीमल्ल एकै पुरुषका दुई नाउँ रहेछन् अनि पृथ्वीमल्लकी आमा खंजनमालाको अर्को नाउँ शकुनमाला रहेछ भन्ने अमूल्य सूचना

दिनुभयो । प्रथम संस्करण तयार पार्दा स्वयं मलाई पनि यस कुराको चस्को परेको थियो र अहिले जोशीज्यूको सूचनाले उक्त भ्रमलाई आफलिदिएको छ आशा छ, पाठकहरूले उहाँलाई धन्यवाद दिनु हुनेछ ।

अर्को खुसीको कुरो के छ भने अचेल प्रा. चूडामणि बन्धुज्यू र वल्लभमणि दाहाल जस्ता प्रतिभाहरू पनि नेपाली भाषाको अनुसन्धा क्षेत्रमा निकै अगाडि बढिसक्नु भएको छ । आशा छ उहाँहरू जस्ता विद्वा हरूको सत्प्रयासले एक दिन 'पाँच सय वर्ष' ले 'दस सय वर्ष' हुन पाउनेछ ।

अन्त्यमा, यस पोस्तकलाई समय सुहाउँदो सिङारपटारको साथमा पाठकहरू छेउ ल्याइपुऱ्याउन सघाउ पुऱ्याएकोमा साझा प्रकाशनलाई धन्यवाद दिँदै यो गनथन यहीं टुङ्ग्याउँदछु ।

विराटनगर

मिति—२०२७।११।२९

बालकृष्ण पोखरेल

तेस्रो संस्करणबारे

आजभन्दा २२ वर्षपूर्व यस ग्रन्थको प्रथम संस्करण प्रकाशित हुँदा पुण्यमल्लको सं. १३८४ को ताम्रपत्रदेखि भानुभक्तको सं. १९२३ को "वेनु-पाध्याको दानपत्र"सम्मको ५२९ वर्षको अवधिभित्रका महत्वपूर्ण नेपाली गद्य-हरूका नमूना प्रस्तुत भएका थिए। सं. १९२३ भन्दा पहिलेका पाँच शताब्दी-हरूमानै एक सशक्त माध्यमका रूपमा नेपाली भाषा स्थापित भइसकेको थाहा पाउनु प्रत्येक नेपालीको निम्ति गौरवको कुरो थियो । यसै हर्षलाई रोक्न नसकी पुस्तकको नाम राखियो 'पाँच सय वर्ष' । सात वर्षपछि सं. २०२७ सालमा साझाको निम्ति दोस्रो संस्करण तयार पार्दा पनि सं. १९२३ भन्दापूर्व ५३० वर्षसम्म मात्र पुग्न सक्यो यस भाषाको अतीतको पल्लो फाला तर त्यसमा 'पाँच सय वर्ष'ले दस सय वर्ष' हुन पाउने आशा व्यक्त चाहिं गरिएको थियो ।

नभन्दै 'भास्वती' र 'खण्डखाद्यक' झैं अमूल्य कृति फेला परेपछि अनि सं. १०३८ को दामुपाल भूपालको समयको एक शिलालेख प्राप्त भएपछि सं. २०२७ को सपना साकार हुन सक्यो । वास्तवमा एक हजार वर्षभन्दा पुरानो लेख्य परम्परा भएको भाषा ठहरिइसकेको छ नेपाली भाषा । कहाँ सम्म भने 'बाजपरीक्षा' नामक ग्रन्थमा प्राकृततत्व देखा परेको हुँदा भविष्यमा 'पन्ध्र सय वर्ष' को शीर्षक धारण गर्ने अधिकार पनि नेपाली भाषाले पाउने कुरो प्रस्टिएको छ । तर नेपाली भाषाले जति नै सय वर्षको शीर्षक प्राप्त गरे पनि यो ग्रन्थ भने 'पाँच सय वर्ष' नै रहिरहनेछ । न्वारानका दिन पाएको नाम छोड्न चाहेर पनि छुट्ने वस्तु हो र !

यति भन्दै यस तुच्छ भेटीमा घुन भए पनि घृणा नगरिदिनुहुन अनि राष्ट्रको मेरुदण्ड ठहरिने राष्ट्रभाषा प्रति आस्थावान् रहिदिनु हुन अनुरोध गर्दै म यहीं चूप लाग्छु ।

तर चूप लाग्नु भन्दा पहिले म डा. जगदीशचन्द्र रेग्मी र प्रा. काशीनाथ तमोटले मलाई क्रमशः 'भास्वती' र 'खण्डखाद्यक' उपलब्ध गराइ दि[illegible] भएकोमा हार्दिक धन्यवाद अर्पण गर्छु । साथै काम पनि नभएको फुर्सत पा[illegible] नभएकोमा मझैं अलमस्ते प्राणीका सम्मुख उक्त विद्वानहरूद्वारा प्रदत्त सहयोग[illegible] को बिटो पुऱ्याइदिने कष्ट गर्नु भएकोमा प्रा. दैवज्ञ नेउपानेको र 'भास्वती'क[illegible] पाठमा सघाएकोमा श्री हर्षनाथ भट्टराईको गुण म बिर्सन सक्तिनँ । अन्तम[illegible] मित्रवर श्री रामविक्रम सिजापतिको अविस्मरणीय सहानुभूतिलाई मात्र कहिल्यै बिर्सन सक्तिनँ, जसको फलस्वरूप दाहिने हात नराम्ररी भाँचिएर शारीरिक व्यायाम गर्दै प्रत्येक दुखाइमा वेदनाका झोल तरक्क चुहाउँदै अन्त्यमा तेस्रो संस्करणको पाण्डुलिपि तयार पार्न म सफल भएँ ।

बालकृष्ण पोखरेल

काठमाडौं

सं. २०४२ साल पुस २६ गते ।

विषय-सूची

—(तलका संख्याहरूले शीर्षकक्रम बुझाउँछन्)

(१) पहिलो उठान [पृष्ठ-१ देखि ८२ सम्म]

भूपालदामुपालको समयको दुल्लु शिलालेख संवत् १०३८– १, बाजपरीक्षा (वेनामी) संवत् १००० तिर– २, भास्वती (वेनामी सं. १३६० तिर– ३, खण्डखाद्यक (ब्रह्मगुप्ताचार्य) सं १५० पूर्व– ४, अक्षय मल्लको अछाम पंचदेवल शिलालेख, सं. १३३७– ५, आदित्यमल्लको गोर्खा अभिलेख, सं. १३७८– ६, पुण्यमल्ल राइको ताम्रपत्र, सं. १३९३ क, सं. १३९४ ख, ७, अपाडराज पृथ्वीमल्ल राइको कनकपत्र स. १४१३– ८, सं. १४१५ ख, अभयमल्ल राइको ताम्रपत्र सं. १४३३– ९, ज्वरोत्पत्तिचिकित्सा (वेनामी) सं. १४५० पूर्व– १०, औषधरसायन (वेनामी) सं. १४५० पूर्व–११, मेदिनी वर्मा राउलाको ताम्रपत्र सं. १४५०– १२, संसार वर्मा राउलाको ताम्रपत्र सं. १४५३– १३, कल्याल नरेश बलिराजको ताम्रग्रन्थ सं. १४५५– १४, मेदिनी वर्मा र बलिराजको ताम्रपत्र सं. १४६१– १५, उदय वर्मा र आजित वर्माको ताम्रपत्र सं. १४६४– १६, कार्वरिक विवोष शाहीको ताम्रपत्र सं. १५५३– १७, भानशाहीको लालमोहोर सं. १५८६– १८, सुर्तीशाही ठाकुरको ताम्रपत्र सं. १६३८– १९, गणेश जैसी: यशुजैसी: फुगु जैसीको ताम्रपत्र सं. १६४७– २०, अर्जन्या बुडाको पुर्सो कथुरोको लालमोहोर सं. १६४८– २१, कल्याल राजा संग्राम शाहीको ताम्रपत्र सं. १६६१– २२ ।

पहिलो विश्राम [पृष्ठ ७७ देखि ८२ सम्म]–२३

(२) दोस्रो उठान [पृष्ट ८३ देखि १९२ सम्म]

सुरती शाहीको दानपत्र सं.१६८३– २४,(जय) लक्ष्मी नृसिहमल्लक
शिलालेख सं. १६६८– २५, जगत्प्रकाश मल्लको मडुवा कागत सं. १७२०–
२६, (जय) प्रताप मल्ल देवको रानीपोखरी शिलालेख सं. १७२७– २७,
अछाम मल्लो भैंसोल्या अभिलेख सं. १७३६– २८, कल्याल राजा जहाँगीर
शाहीको ताम्रपत्र सं. १७४९– २९,राघो जैसीको शिलालेख सं. १७६९– ३०
भूपतीन्द्र मल्लको ताम्रपत्र सं. १७७१– ३१, अडै भुम मलै भुम सन्तान
ताम्रपत्र सं. १७७९– ३२,प्रेमनिधि पन्तको प्रायश्चित्त प्रदीप सं. १७८०–३३,
कल्याल राजा सुदर्शनशाहको ताम्रपत्र सं. १८०८– ३४(क), लालमोहोर सं.
१८१४ (ख), अजीर्ण मंजरी (वेनामी) सं. १४५० पूर्व– ३५, लीलाम्बरको
अजीर्ण मंजरी सं. १८२१– ३६, अजीर्ण मंजरी (वेनामी) सं. १८३० पूर्व–
३७, पृथ्वी साहित्य सं. १८०२– ३८ (क), सं. १८१२ तिर (ख), सं.
१८१४ (ग), सं. १८१४ (घ), सं. १८१६ पछि (ङ), सं. १८२३ (च),
सं. १८२३ (छ), सं. १८२३ फागुन (ज), सं. १८२३ फागुन (झ), सं.
१८२३ चैत (ञ), सं. १८२४ असार (ट), सं. १८२४ साउन (ठ), सं.
१८२४ भदौ (ड), सं १८२५ करिया– अस्लेख (ढ), वस्नेतहरूवारेपत्र सं.
१८२७ तिर (ण), सं. १८२७ तिर (त), स. १८३१ (थ), कालु खँड्काका
नाउँ लालमोहोर सं. १८२९ (द), रामकृष्ण कुँवरका नाउँ तीनपत्रहरु सं.
१८२९ (ध), सं. १८२९ (न), सं. १८२९ (प), भगतनाथलाई पत्र सं.
१८३१ (फ), दिव्योपदेस (ब), वंशावली (भ), पृथ्वीनारायणको जीवनी
(वेनामी) ।

दोस्रो विश्राम [पृष्ट १७३ देखि १९२ सम्म]–३९

तेस्रो उठान [पृष्ट १९३ देखि ४०८ सम्म]

भानुदत्त– ४० (क–ग), ऐजनको हितोपदेश मित्रलाभ, पहिलो
पाण्डुलिपि (क), ऐजनको दोस्रो पाण्डुलिपि (ख), ऐजनवारे सूचना (ग)।

शशिधर उपाध्याय, प्रतापसिंहलाई पत्र– ४१, श्रीहर्ष आचार्य,
औषधीग्रन्थ– ४२, रणवहादुर शाह, भारदारहरूलाई पत्र– ४३, रामभद्र
पाध्या, लक्ष्मी धर्मसम्वाद– ४४ ।

भट्टाचार्य शक्ति वल्लभ अर्ज्याल, हास्यकदम्ब– ४५ (क–ख), ऐजन
प्रथम उल्लोल (क), ऐजन द्वितीय उल्लोल (ख) ।

शिवनृसिह– ४६, दैवज्ञ ज्योति नरसिंह– ४७, वाणी विलास पाण्डे–
४८, दशकुमार चरित– ४९, मुन्सी– ५०, पं. दैवज्ञकेशरी अर्ज्याल– ५१,
धर्मपुस्तक सुसमाचार मातिउरचा पहिलो पर्व– ५२, सेरामपुर बाइबल– ५३,
विजयानन्द महाभारत गदा पर्व– ५४, हीनव्याकरणी विद्यापति,गीत गोविन्द–
५५, ललितत्रिपुर सुन्दरी, राजधर्म– ५६ ।

भवानी दत्त पांडे– ५७(क–ज), ऐजनको मुद्राराक्षस (क), ऐजनको
आत्मवोध (ख), ऐजनको महाभारत उद्योग पर्व (ग), ऐजनको ८९–९० औं
अध्याय (घ), ऐजनको ९९ औं अध्याय (ङ), ऐजनको १४६ औं अध्याय
(च), ऐजनको मार्कण्डेय पुराण (छ), ऐजनको हितोपदेश (ज) ।

योगी अम्वरगीर– ५८ (क–च), ऐजनको गीत गोविन्द (क), ब्रह्म
यज्ञउपनिषद (ख), ऐजनको योगवाशिष्टसार (ग), ऐजनको असमनको भाषा
(घ), ऐजनको वेदान्त (ङ), ऐजनको ब्रह्म यज्ञवेदान्त (च) । महाभारत
सभापर्व, वेनामी ५९, वहत्त सुधाको कथा, वेनामी ६०, महाभारत आदिपर्व,
वेनामी ६१, रामाश्वमेध, वेनामी ६२ ।

सुन्दरानन्द बाँडा ६३(क–ख), ऐजनको त्रिरत्न-सौन्दर्य गाथा (क);
ऐजनको आध्यात्मरामायण (ख) ।

दशकुमार चरित, सम्वत् १८९३, ६४, राजेन्द्र विक्रम शाह, रणवीर
सिंहलाई रुक्का ६५, रुद्राक्षमाहात्म्य ६६, सुरेन्द्रको पाठ्यपुस्तक ६७, पदम
शर्मा, लंकाकाण्ड– ६८, शशिधर स्वामी, जोसमनी जोगशास्त्र– ६९, इङ्गलि-
स्तान–वंशावली– ७०, मेजर रघुवीरसिंह, शान्तिशतक– ७१ । भानुभक्त
आचार्य, सं. १९१५ मंसिर रमानाथलाई चिठो ७२ (क), कालु जैसीको
तमसुक, सं. १९१७ फागुन (ख), साधुरामको कपाली तमसुक, सं. १९१८
फागुन (ग), रमानाथलाई चिठी सं. १८१९ वैशाख (घ), विन्तीपत्र, सं.
१९२२ मंसिर (ङ), बेनुपाध्याको दानपत्र, सं. १९२३ फागुन (च) ।

तेस्रो विश्राम [पृष्ट ३७४ देखि ४०८ सम्म]–७३

भानुदत्त र मित्रलाभ (क), शशिधर (वेतियाली) (ख), श्रीहर्ष
आचार्य (ग), रामभद्र पाध्या (घ), शक्तिवल्लभ अर्ज्याल (ङ), शिवनृसिंह
(च), दैवज्ञज्योति नरसिंह (छ), वाणी विलास पांडे (ज), मुन्सी (झ),
पण्डित दैवज्ञ केशरी अर्ज्याल (ञ), विजयानन्द (ट), हीनव्याकरणी विद्या-
पति (ठ); ललितत्रिपुर सुन्दरी (ड), भवानीदत्त पांडे (ढ), योगी अम्बर-

गीर (ण), नीलकवि (त), पदमशर्मा (थ), सुन्दरानन्द बाँडा (द), मेजर रघुवीरसिंह (ध), भानुभक्त आचार्य (न), बेनामी ग्रन्थहरू (प), अभिलेखहरू (फ), उपसंहार (ब);

अनुक्रमणिका [पृष्ट ४०९ देखि ४१५ सम्म]

अभिलेख सम्बन्धी राजाहरू ४११ देखि ४१२, अभिलेखका लेखक ४१२, ग्रन्थ प्रणेता ४१३ देखि ४१४, बेनामी अभिलेख ४१४, बेनामी ग्रन्थ ४१४ देखि ४१५।

संक्षेपीकरण

बै. स्था. श. : बैतडीका केही स्थानीय शब्दहरू (ग्रन्थ)।
इ. प्र. : इतिहास प्रकाश (ग्रन्थ)।
ग. पया. क. : गल्लीमा पर्याँकिएका कसिङ्गर (ग्रन्थ)।
शी. : शीर्षक।

संकेत चिह्न

खुरे टिपोट बाहेक अन्त परेका फूल चिह्न * एवम् तारा ★ र ✿ चिह्न द्वारा *hypothesis* अर्थात् अनुकल्पना जनाइएको हो।

पहिलो उठान

[सम्वत १०३८–१६६१]

CamScanner

१

भूपाल दामुपालको समयको दुल्लु शिलालेख

सं. १०३८*

ओं··· ··· (मणि ?) पद्मे हुं । ··· ···दामुपाल भूपाल रेख भई । किष्णु अडैको भाइ सउंपाल अडै सा (के ?) ६०३ ।

सौजन्य : श्री पूर्णप्रकाश 'यात्री'

विशेष शब्दहरू

दामुपाल : पुण्य मल्लका पूर्वज आदिपालका नातेदार कत्युरी नरेश ।
रेख : सीमाङ्कित भूमिदान; छेका ।
अडै : एक प्राचीन उच्च पदवी ।
सउंपाल : सोमपाल ।

---

* प्रस्तुत मिति सही नभएबारे मलाई थुप्रै सज्जनले पत्र पठाउनुभएको छ । म यो मिति सही नै हो भनी ठोकुवा गर्न तत्पर छैन, तथापि यो अभिलेखको लिपि निकै पुरानो भएको हुँदा यसलाई सं. १०३८ भन्दा पछिको मान्न म तयार छैन । —पोखरेल ।

२

बाज परीक्षा (बेनामी)

रचनाकाल— सं. १००० तिर
प्रतिलिपिकाल— सं. १७०० तिर
[प्रतिलिपिकालीन भाषाको अल्प मिश्रण]

··· ··· मुप घालनु पलिकवार मुख चापनु शाकदो बाज निको हो। निश्चल ठहर बाँधनु एकांत निको होइ ।

बाजको चाराको प्रमाण कहुँ । साहीको टंक २४ जुर्राको चारो टंक १६ वसा वेशराको टंक १२ शचाइनाको चारो टंक ८ षुवरीको टंक ५ वहरिकि टंक १४ कुइकि टंक २४–एहि प्रमाण षवावनु पषेरु नीक रह ।

भूष पेतनु निद जगाउनु शिकराकौं । जे सिकराके मुष पाकैं नाकवाट पानी आवत ताके उपाव कहुँ । म्युमाइ नउनिसित मासु दिनु सद्य कलेजा मिसृत निको हो । रत्ति २ म्युमाइ साहिकन जुर्राकन औरकन रत्ति आधा दिनु । तव नाकवाट मुष पाकदाको निको हो । जो वाज मोटो हो नजगायो हो त उशिका षोकसहित मासु मिश्रित् गर्नु षुवावनु । अथवा मंदाग्नि हो त आद्दा मदसित चिराइको मासु मुशाको मासु भिजाउनु सिकराकन दिनु । मंदाग्नि जा ।

जव वाज दुवलो हो त उपाउ कहुँ । कँलो मुशो चिराइको मासु सद्य नवनिसित षुवावनु वाज मोटो होई । मेथि नउनि सद्य मासु षवावनु वाज मोटो होई । जो वाज पेलँदा दुवलाव त ताको उपाउ कहुँ । वटइको मासु गोघृत सहित मासु दिनु, दिन ७ दुनाको मोटो हो ।

जव वाज पाक डाल त, ताको उपाउ कहुँ । निलोथोत्तो भाग १; मनशील भाग १, साजीको चूर्ण भाग १, गाइको घृत भाग १ एति मासा प्रमाण लवाउनु, पाप झडदो रह ।

जस वाजकन लोहू पड त, ताको उपाउ कहूँ । तजको जडो, आफू, नउनीसित रति १, दिन ७ लोहू पडदो हो ।

जो सिकरोकौं पाष कीडो लाग त ताको उपाउ कहुँ । वड, निवुको रस, गन्धक्, अयारका टूपाको अल्परस् एति औषधा मिशि रस् नउनीसित पाष लाउनु, दिन ७ निको होई । अलिगारका कीडा,पुरनीको रस्,नउनीसित लाउनू, मासु भिजाइ षवाउनु, तो भलो होई ।

चाँदि रोगको लक्षण ऐसा हुँना। कानफूलो रहै । वारवार मुह वावैं । नेत्र जलपूर्ण रहै । उपाउ कहुँ । जावीरको रस, जीरो, मासु भिजाइ दिनु । दिन २ पछि हरदीसित भिजाइ लवंगासित मासु सद्य दिनु चाँदि रोग जाई ।

गदयिको लक्षण ग्रैसा हुना । पाउ पाकैं । वेरैवेर चूचाले पाउ मसुवारैं । उपाउ कहुँ । शालको राल, गाइघृत समेत वटिना, पाउ औषध लाउना, ता उपर हरदके सर डारना । पाउ निका होइ । हलहल्याका जडाको रस चुवावनु दिन ४ पाउ निको होइ ।

फुलाको उपाउ कहुँ । नरमूत्रले नेत्र धूनू, वडको दूधका मि सिदूर अजन गर्नु, फूलो जाई । अथवा सिधो लून जीरो आपैले आफ्ना मुष घालनु, कुल्ला गर्ना शिकराका आँपा मुष घाल्ना फूलो जाई ! दिन ७ कुल्ला घालना फूला जाई ।

वाज छाति मुड चोट लाग त उपाउ कहुँ। त्रिकुटि, पाडरिकि जडाकी अंतर्छाला चूर्ण गरि नरमूत्रसित मासु भिजाउनू शिकेरा षुवाउनु षाजरा हरदी सहित.। चोट लाग्याको निको होई । निवाइ ठहर छोपि जत्न गर्नु तो भलो होई । घामका समय थाहा पानि वाज राषनु,कुंड गर्नु षेलन दिनु, दिन शात तौ भलो होई ।

जो वाज पाष नसँसार त ताको उपाउ कहुँ । मुशाको लोहू, जवको चूर्ण, स्त्रिको दुग्ध एति औषता सम गर्नु, सद्य मासु साहत दिनु दिन ५ तव पाँष समारिवस ।

जो वाज सगलो दिनभर्को नजगायो हो त ताका उपाए कहुँ । विजया मासु भिजाइ सिकरा पुवाउनु भलो होई । जौं शिकरो मासु तेडि डार त ताको उपाउ कहूँ । स्त्रिको दूध, लसून, मासु, माझ भिजाइ दिनु भलो होई ।

जसको पाउ षटिरा हुँ ताको उपाउ । पिपालको दूध, गुलरीको दूध

CamScanner

एकत्र गरि पाय लावनु, ताउपर् हरदिको रस् दिनु, ताउपर् कोदाको पीठो लपेट्नु । निको होइ । जीरो मुष घालीकन प्रातस्कालविषय वाजका आँषा कुल्ला घालना फूला जाई ।

जो वाज शाकदो हो त उपाउ । आफूसित मासु षवावनु निको हो । जव वाज चराले घयल गर त छुलेदो, षडरस लाउनु सद्य मासु षवाउनू (लवंग सहित) घा निको हो ।

जो शिकरा अछुतो भइ रह, मुशाका माशुशित दिन निको हो । सद्य मासु न हो त वासि मासु निकर्कं घोइर्कं शुकिर्कं पोषसैं दिजे सिकराको । सद्य मासु योज्ञ । इति वाजसालिहोत्रे द्वितीयोध्याय ।

जो शिकरा पाप डारे ताको उपाउ । वरके दूध पिपलेके दूधसौं पाष भिगाइके दीजे दिन ७ तो भलो होइ ।

जौ सिकरा झूर हो त ताकर उपाउ कहुं । लवंग म्युमाई रति २ मासुमों मुशाके दिजे दिन २ पानी सहित दिजे निक होई ।

जव वाजका शिर चोट लाग त उपाउ कहुं । त्रिकुटा, जंवीरको रस्, चूर्णीके क्वाथको तैल लावै । दिन ३ निश्चल ठौर राषनु दिन १२ तिलका तेल सहित शिकराके शिर दीजं तो भलो होई । जाके आपि कुर परै जिरा पानि थुकि थुकि आपा घालनू निक होई ।

जे सिकरेहि साक होइ ताको उपाउ कहूं । भांगाको रस्, स्त्रीको दूध, चिडाइको मासु लपेटि दीजे दिन ११ तो भलो होई । दोसरो उपाउ कहूं । दारु जारो नगनशील नरमूत्रसित आँपि अंजन गर्नु दिन २ तो भलो होई । हलदी निलोथोतो भाँगके रस सम भागकं वाट वो आँकको दूव सम लेप करि तव दिनु (रति १ दिजं) । मुख पाकदो निको होई ।

जा सिकराके पाउ सुझं ताकों उपाउ कहुं । गुलरीको दूध मेले दिन ७, तव भलो होइ । जा सिकराकं मूत्र पाकं आपि सुझै ताको उपाउ कहूं । षिरिनकी छाला वुकि चूर्ण वाटिकं कपर्छान करिकं तिल तेल रत्ति २ मासु लपेटि दिजे दिन ४ तो भलो होई । कटोरेकं पानि दीजं । निक होइ ।

जे शिकरा शेफ होई ताको उपाउ । सूटि, पिपरि, मह सैं चरुरट पाके वि भलो होई । जा सिकरा मुष रोग हो, ताको उपाउ कहूं । नरमूत्र मासु भिजाउनु धूवाकि माटि घोटि मासु लपेटनु षुवाउनु दिन ७ तो भलो होई । जे सिकरा पजरो होइ, आपु शुलै ताको उपाउ । लवंग जाइपत्री रिषपित्ता दिजं तो भलो होई ।

जो शिकरो अंधरा होई उपाउ कहूं । पिपलि टंक ४ हरद टंक ४

म्युमाइ टंक ४ साजो टंक ४ चोरु टंक ४ पाडलोकि छाल टंक ४ ए सभ औषधी वाटी नास गर्नु, छेरिके दूध से तिभिजा मासु दिनु दिन २९ तो भलो होई ।

फूलाको उपाउ । नरमूत्रले नेत्र पषारिके दिजे दिन २१ तो भलो होई । चिराइको मासु नउनीसहित दिनु दिन ७ मोटोपन होई ।

जे सिकरा तूज होईताको उपाउ कहूं । निलोथोतो वाटिकं मधु सहित मासू दिजं तो भलो होई । जो शिकरो दुष सहन होइ, मुह पाकं, चोट लागं, लोहू पडैंताको उपाउ । म्युमाइ रत्ति दिजे, नउनीसित मासु दिजं । वडे सिकरेसौं रति २ लहुरेकहि रति १ दिजे दिन ४ तो भलो होई ।

जव शिकरा श्लेष्म हो त, चिरइको मासु दिजे दिन ३ तो भलो होइ । जे शिकरा भूष नहो त षाते मासु डार त मधुफूलको रस रति २ सानिकं मांसु चिरइको दिजं दिन ३ तो भलो होइ । मर्जादा दिन ३ जाइफल लवंग पिपरि वाटि सम भागकं मासु घालि नउनीसित दिनु दिन २१ तो भलो होई। इति वाजसालिहोत्रे औषधप्रयोग समाप्त ।

धक्ताको उपाउ कहूं । परेवाकि विष्टि वानरको कपाल षोरो जेठिमह एति औषधा सम गरि नास दिनु अंजन गर्नु पियाउनु वाज धक्तो निको हो ये वाज अचेतो हो त जेठिमह, नील, कस्तुरि परेवाकी विष्टि एति सभ गरि धुवा दिनु षुवाउनु वाज घूंवा लाग त निको हो । चेत्त हो । वाज चारो नषा त गुग्गुल, अमरीं, मोरको, पोक, एति सम गरि धूवा दिनु पानी नलि छिटनु, पियाउनु तव चारा लाग । छेर्दो थाक ।

कुह्याको मासु षाइ व्यकार हो त निल, गंधक पृथक्-पृथक् रति २ कस्तुरी एति औषधा दुब्ला माशुशित षान दिनु वाज निको हो ।

छेर्दोको उपाउ । एकल्कराहाको वीज, शश्युं, घृत, धूप दीनु छेर्दो निको हो ।

फटकशीला वाज पड त षति देष । त्यो वाजको गौरो हो । चित्र वस्त्र वाज वेढिकन गौसहित दान गर्नु तव जय होला । तस वाजका पूछमहाँ एक पाटा हो त ठिक नष्टिकारी भन्नु । जस वाजका नष मुष वेग शिर पूछ सव स्वल्प हो त शो वाज शुर्माइ भन्नु । जस वाजका भूमि सकल शेता हुं त शेतो हो त हंस भन्नु । जस वाजको चित्र लिष्याको जसो आकार हो त सो वाज चित्रकारी भन्नु । जस वाजका ठूलो शीर फुलाव त जुडो हो त सो वाज विचित्र भन्नु । इतिसालिहोत्रे वाजपरिक्षा समाप्ता । शुभं ।। स्वस्ति श्री गुह्यानन्द श्रीः गणेशाय नमः

विशेष शब्दहरू

घालनु : हाल्नु ।
चापनु : च्याप्नु ।
गाकदो : स्वाँक स्वाँक गरिरहेको ।
ठहर : ठाउँ ।
टक : तोला ।
वणा–वेगग : बाजका प्रकारहरू
गचारनाको : 'एक प्रकारको बाज'को ।
पुत्ररी : बाजको किसिम
शिकराकौ : शिकारी चरो अर्थात
बाजलाई
जे सिकराकै मुप पाकै : जुन बाजको
मुख पाक्छ ।
ताके (कौ, कर) उपाउ कहूँ :
त्यसको उपाय भन्छु ।
म्युमाट : ओषधी विशेष ।
सद्य : साजी ।
ओरकन : अरूलाई ।
नजगायो : नब्युँझेको ।
उँगिका पोक बहित : उसको
थ्वाँखको साथमा ।
थाद्दा : ?
मद : रक्सी ।
चिराई (चिराइ) : चरा ।
नउनि : नौनी ।
होई : हुन्छ (व्रज शब्द) ।
बटइ : बट्टाई (चरोविशेष) ।
पाक डाल न : थ्वाँख झार्छ भने ।
निनोयालो (तो) : नीलतूथो ।
मनषाल : मनसिर < मन:शीला

बहरि : बाजको किसिम
कुइ : बाजको किसिम
पवाउनु : खवाउनु ।
पपेरु : चरो ।
निक रहु : निको हुन्छ ।

भूप : भोक ।
भूप पेलनु : भोक जाग्नु ।
झडदो : झरिरहेको ।
लोहू : रगत
तजको : तेज (पात) को (?)
धाफू : आँक (?)
कीडो : कीरो
अयार : वनस्पतिविशेष
अलिगार : अरिगाल
पुरनी : पुरनी (लहराविशेष)
रहै : रहन्छ ।
मुह वावै : मुख बाउँछ ।
जावीर : ज्यामिर ।
हरदी : बेसार ।
जाई : जान्छ ।
गदयि : खट्रो पाकने रोग ।
ऐसा : यस्ता
हुँना : हुन्छन्, 'हुनान्' को लागि
तुलनीय हुनन् : होलान् ।
पाक : पाक्छ ।
वेरेवेर : घरिघरि ।
मगुवारै : मुसार्छ ।
बटिना : गोली पार्नु ।

साजीको चूर्ण : साजीखारको
चूर्ण (?)
कुल्ला गर्ना : कुल्ला गर्नु ।
मूड : निदार (< मुहुडा)
पाडरि : पाटलवृक्ष
शिकेरा पुवाउनु : बाजलाई खवाउनु
पाजरा : ?
घामका समय : गर्मी भएको वेलामा
नसंमार : समाल्दैन
जवको चूर्ण : जौको धूलो
ओषता : ओषधि (बहुव०)
समारिवस् : समारिएला
सगलो दिनभर्को नजगायो : सिंगै
दिन नब्युँझेको
विजया : मासु ?
तेडि : ?
डार त : झार्छ भने
मास : मास (?)
हु : हुउनु
पिपाल : पिपल
गुलरी : चोप हुने वनस्पतिविशेष
पाय लावनु : पाउ लाउनु
ताउपर् : त्यसमा
प्रातस्कालविषय : बिहान
'धिपय' को छोटो रूप : धिपे (मा)
कवितामा निकै लोकप्रिय छ
निकर्क : राम्ररी
धोएर्क : धोएर
फुलाको : मोतीबिन्दुको
तूज : सूज (?)
श्लेष्म : कफ
अमरी : अमिलो, तितो

लाउना : लाउनु ।
डारना : ढाल्नु ।
वडको दूध : वरको चोप ।
सिधोलून : सिधेनून ।
आपेले : आफैंले ।
थुकिकै : थुकेर
दिजे सिकराकौ : दिनुहोस् बाजलाई
डारे : झार्छ
भिजाइकं : भिजाएर (व्रज शब्द)
तौ भलो होई : अनि असल हुन्छ
झूर : जलन (?)
ठौर : ठाउँ
आषि : आँखा
कूर परै : धूलो (?) पर्छ
साक : स्वाँक स्वाँकको रोग
सिकरेहि : बाजलाई
कै : गरी
सुनै : सुनिन्छ
षिरिन : खिर्नी; खिर्रो
बाटिकै : बटारेर
शेक : सर्दी
सूटि : सुठो
चकरट : ?
धूवाकि माटि : ध्वाँसाको माटो
पजरो : पंजर
रिपापित्ता : भालुको पित्त
अँधरा : अन्धो
हरद : बेसार
चोप : वृक्षविशेष (?)
नास गर्नु : नस लिनु
पटक षीला : केदार जातिको
ढुङ्गो; पालशिला

मोर : मुजुर

पोक् : प्वाँख

एकलकराहाको : संभवत: यो र 'एकत्कल्यामाको' भन्ने शब्द एकै हुन । त्यसो हो भने यसको अर्थ पनि अनिश्चित छ । हेर्नोस् शी० (४)

गौरो : रोगविशेष

विचित्र : सिउर भएको शिर हुत्प फुलेको बाज ।

षति : क्षति

वेढिकन् : वेह्रेर

नष : नङ

वेग : पखेटा

पुछ : पुच्छर

शुर्माई : नङ, मुख, पखेटा, शिर, पुच्छर छोटो हुने बाज

हस : सेतो बाज

३

भास्वती

अनुवाद (बेनामी)
समय वि. सं. १३६० तिर

संस्कृत मूल श्लोक – १

ओं स्वस्ति श्री गणेशायनम: । श्री सरस्वत्यैनम: । नत्वा मुरारे चरणार वृंदं श्री मान्सदानन्द इतिप्रसिद्ध: । तां भास्वतीं शिष्य हितार्थमाह शाकेविहीने शशिपक्ष खेकै: ।

प्राचीन नेपाली अर्थ (पूर्वार्धको मात्र)

मुरारि कृष्णका चरणाग्रकं नमस्कार,करि, शतानन्दनाम नाम ऋषिलै भास्वतीनाम ग्रंथ निर्म्यो ।

आधुनिक नेपाली अनुवाद (ऐजनको मात्र)

कृष्ण मुरारिका पाउको अघिल्तिर नमस्कार गरेर शतानन्द नामक ऋषिले "भास्वती" शीर्षक भएको ग्रन्थ निर्माण गरे ।

संस्कृत मूल श्लोक – २

अथ प्रबक्ष्य मिहिरोपदशा (त्) तत्सूर्य सिद्धान्त समे समासात् । शास्त्राद्ध पिड: स्वर शुन्य दिग्घ्ने स्तानाग्नि युक्तोष्ट शतै विभक्त: ।

प्राचीन नेपाली अर्थ (श्लोक – १को उत्तरार्ध सहित)

शककाल् राख्नु। शशि पक्ष खंकं १०२१ एति अंक शोधना। शेष् र यो अब्दबृन्द भयो जान्नु। अब्दवृन्द राख्नु। स्वर शुन्य दिग् छन १००७ एति शाकेले गुन्नु। तानाग्नि ३४९ जोर्नु। अष्टशय ८०० भाग् घालनु। जो शेष् रह, सूर्यादि संवत्सर पालक् हो।

आधुनिक नेपाली अनुवाद (ऐजन सहित)

शक सम्वतबाट शशि पक्ष खंकं अर्थात १०२१ को अंकलाई कटाएर शेष आएको संख्यालाई अब्दवृन्द भएको मानियोस्। सो अब्दवृन्दलाई आधार मानियोस् र स्वर शून्य दिग्छन अर्थात १००७ को संख्यालाई शाकेले गुनियोस्। तान अग्नि अर्थात ३४९ को संख्या उक्त गुणन फलमा जोडियोस्। उक्त योगफललाई ८०० भाग बाँडियोस्। आएको लाभांकमा अंग अर्थात ६ को संख्या जोडियोस् अनि ७ को अंकले भाग गरियोस्। जे शेष रहन्छ, सूर्यादि संवत्सर पालक ठहरिन्छ।

प्राचीन नेपाली पाठ

मेषकि संक्रांति हो। दुई जो वार सदा आव। एक १ रया सूर्य, २ चन्द्र, ३ रया मंगल, ४ बुध, ५ बृहस्पति, ६ शुक्र, ७ शनि।

उक्त पाठको मूल संस्कृत श्लोक

लब्धं नगैः शेषित मंग युक्तं सूर्यादि संवत्सर पालकस्यात् शेषं हरे प्रोज्झन्य पृथगजाशा लब्ध रवे रौदइकम् ध्रुवस्यात् [यसमा दोस्रो श्लोकको अनुवाद शशि पक्ष खंकंको सन्दर्भमा भएको छ]

उक्त प्रथम श्लोकको आधुनिक नेपाली अनुवाद

मेष राशि (वैशाख) को सग्राँती होस्। दोस्रो कुरो, जुन बारहरू संधैं आउँछ त्यसमा पहिलो सूर्यवार अर्थात आइतवार, दोस्रो चन्द्रवार अर्थात् सोँवार, तेस्रो मंगलवार, चौथो बुधवार, पाचौं बृहस्पतिवार अर्थात् बिहिवार, छैटौं शुक्रवार अर्थात् सुकवार र सातौं शनिवार अर्थात् सन्चरवार (हुन्छ)।

प्राचीन नेपाली पाठ (क्रमशः)

अष्टशय ८०० भाग् घाल्याको शेष अष्टशयं ८०० मध्य शोधनु। शेष शुद्धि हो। राख्नु। शुद्धि पृथक् राखिन। गजाशा १०८ भाग् घालनु। आया अंशकूं भया शेष् थाइ गुन्नु ....

आधुनिक नेपाली अनुवाद

आठ शयले भाग दिएर आएको शेष आठै शयमा घटाइयोस्। शेष शुद्धि हो। उक्त शुद्धिलाई राख्नु। राख्दा अलग्गै राखियोस्। सो शुद्धिलाई गजाशा अर्थात् १०८ अङ्कले भाग दिइयोस्। आएको भागांशलाई (माथि) भएको शेष अर्थात् शुद्धिसँग गुनियोस् ....

(अभिलिखित पाठ डा. जगदीश चन्द्र रेग्मीका सौजन्य एवं अनुसन्धानबाट)

विशेष शब्दहरू

करि : गरेर।
ऋपिलें : ऋषिले।
निर्म्यो : निर्माण गर्‍यो (नाम धातु)।
राख्नु : गणित अनुसार घटाउने कार्य नगर्नु।
शशि : चन्द्रमा (१ अङ्कको प्रतीक)।
पक्ष : शुक्ल वा कृष्ण पक्ष (२ अङ्कको प्रतीक)।
ख : आकाश (० शून्य अङ्कको प्रतीक)।
शोधना : घटाउनु (बहु बचन)।
शेषरयो : शेष रहेको।
अब्दवृन्द : वर्षवृन्द।
भयो जान्नु : भएको जान्नु (पुलिङ्ग एक वचन)।
स्वर : सङ्गीतका सात स्वर मध्ये एक (७ अङ्कको प्रतीक)
दिग् : दिग्दिगान्तर (१० अङ्कको प्रतीक)।

हन : गुणन वा गुना ।

लै : ले ।

तान : सङ्गीतका ४९ तान मध्ये एक (४९ अङ्कको प्रतीक) ।

अग्नि : आगो (३ अङ्कको प्रतीक) ।

शय : शय वा सय ।

घालनु : हाल्नु वा गर्नु ।

आया लब्ध मध्य : आएको लब्धाइमध्ये ।

अंग : शरीरको अवयव (६ अङ्कको प्रतीक) ।

शाते : सातमा ।

रह : रहन्छ ।

हो : हो अथवा हुन्छ ।

आव : आउँछ वा आओस् ।

रया : रहेमा ।

अष्टशयै : आठ सय नै ।

मध्य : मा ।

राख्नि : नघटाई राख्नु (स्त्रीलिङ्ग, एकवचन) ।

गज : हात्ती (८ अङ्कको प्रतीक) ।

आशा : दिशा (१० अङ्कको प्रतीक) ।

अंशकूं : अंशलाई ।

भया शेप थाइ गुन्नु : भएको शेप सँग गुन्नु ।

४

खण्ड खाद्यक

मूल संस्कृत लेखक : ब्रह्मगुप्ताचार्य
नेपाली अनुवादक : अज्ञात
अनुवादकाल : सं. १४५० पूर्व
प्रतिलिपिकाल : सं. १६४९

पत्रसङ्ख्या ४९ को उत्तरार्धको नेपाली अंश

खण्डखाद्य कर्ता जो ब्रह्म गुप्ताचार्य छ, ग्रन्थ रचना गर्छं । विघ्न विनाशार्थं निमित्त इष्टदेवता महादेवकि नमस्कार गर्दो छ । जगत् त्रिलोकी भूत संसार जस् महादेवका हेतु मात्र हौंइ, उत्पति स्थिति प्रलय तिनै हुंदा छन् । यशो महादेव जो छ तस्किय प्रथमै नमस्कार गरि गणित ग्रन्थको प्रारंभ गर्दो छ । षड्समध्य जशो गीत्य इक्षुरस सवजन प्रिय छ, तांहमहां गुड, गुडै विशेष खांड, तशं त सबुइ शास्त्रमध्य ज्योतिष्, (ज्योतिषइमध्य गणित्)

पत्रसङ्ख्या ५० को पूर्वाधको नेपाली अंश

(सबुइ शास्त्रमध्य ज्योतिष्) ज्योतिषइमध्य गणित् । गणित तंत्रैमध्य।येश् गूंथ खांड जशो रुचिप्रिय छ भनि खंडखाद्यक नाउं राख्यो। गणितंको विशेष सरल शों अनेक सिद्धान्त तंत्रवेत्ता भट्टोत्फलाचार्य । तस्का मता जो

नमिल शो ज्योतिषग्रंथ किछु निद्य हुंदो छ भनि ब्रम्हगुप्ताचार्य लै अति वुद्धि निरूपण करि उत्पलाचार्यका मत अन्तर नजांदो कीयो छ।सिद्धान्त पढि य पूरा ग्रंथ उपर् अर्को आदरणीय आथिना। येशो निश्चय जानि अभ्यास् गर्नु।

प्रायेण वाहुल्यै गरि आर्य भटलै दिनंदिनं प्रति लोक व्यवहारका सिद्धिनिश्चयनिमित्तं अनेकं गणिक कल्पना गरिन्छ। विवाह-जन्म-काल आदि जि कार्यं छं स्वल्पोक्ति गरि तशंका तन्त्रसम पुगदो गरि ब्रम्हगुप्तलै गणित तन्त्र कियो। अत्यन्तै लघु उक्तिवात्। [संस्कृत अंश]। यस खण्डखाद्यक विषयं जो गणित प्रपचवियां छु, शो शवं ब्रह्म सिद्धान्तको वासना।कि युक्ति मेलाइ क ह्यां छु। यशो भंदो छु, जिष्णुनाम ब्राह्मणको पुत्र ब्रह्मक्षी (ण)

पत्रङ्संख्या ५० को उत्तरार्धको नेपाली अंश

(ब्रह्मक्षी) ण युगका जन्म्या शिख्य पूर्वं शास्त्र विस्तरमत समजन नशकं भनि तनुका उपकार निमित्तं स्वल्पोक्ति रचना कियां छु। यशो भंद छुं। जिष्णुनाम ब्राह्मणको पुत्र य ब्रह्मागुत्पाचार्य छ।(संस्कृत अंश)। शाउ७ का भन्ना जो म्लेछ जाति छन् तनुको राजा युद्धविषय विक्रमादित्यलै मार्‍यो। भलो शुत् पनि थियो, संग्रामः परि गतिपन भै। विक्लंश मिलि तस्को शकवंद्य करि क्रमलै शो शकाकाल् खण्डखाद्यकको प्रथमै आधारभूत् कियो। शो शककाल् धुलौटो राखनु,तांमध्य आग वाल्नु, सरा ५८७ एति अंक शोधि घालना। शेष् जति अंक रहन् खण्डखाद्यक कियां, तति वरिस भया जान्ना। शोइ अंक अर्क गुण (१२), एतिक लै गुन्नु। वैशाख आदि जस् मासको अहर्गण् गरिय एक आदि संख्या जो पड शो अंकताइ माहा जोडिदिनु शो करणगत् मास जालो। त्रिशद गुण (३०) तके एतिके अंक गुन्नु। जइ तिथिको अहर्गण करनु छ शुक्लप्रतिपदा एक आदि, कृष्णप्रतिपदा षोड शादि एशि जुगुतिशों तिथि संख्या तां (इ माह्य जोडनि)।

पत्रङ्संख्या ५१ को पूर्वार्धको नेपाली अंश

(एशि जुगुतिशों तिथि संख्या तां) इ माहा जोडनि। शो करणगत् बासर भन्ना। तव ति अंक द्वितीय स्थानलं राखना। द्वितीय स्थानमध्य इखु (६) एति सहित गर्नु। इखु सहित् किया दिख आनि द्विस्थानी गर्नु। तव

तो मध्य......। (संस्कृत अंश)। १४६४५ एतिके अंके भाग् घालि जो आव शो अंकमध्यकि अंक पङ्तिमध्य शोधि घालनु शोध्याको शेखमध्य ६७६ इने अंकेलै भाग घल्नुं, जति आव शो खण्ड खाद्यक रच्या अंश। तति अधि-मास भया जान्ना। ति अधिमासका अंक ३० एतिकलै गुन्ना। शो अधिमास-का दिन् जान्ना। उपरिकि अंक पंक्तिमध्य शोधि अधिमासका दिन् जोडि दिना। शो वमरात्रिक अहर्गण भन्नु। शो द्विथानि राखनु। तव द्वितीय स्थानांक पंक्ति ११ एतिकै अंके गुणनि।

[संस्कृत अंश]। तांइमध्य ४६७ एति आंक जोडि दिना। तव ता होइ द्वितिय स्थानांक पंक्ति राखनि। तां मध्य १११५७३ एतिके भाग घालि जति आवन् उपरि रुद्र गणितांक पंक्ति मध्य शोधि घालनु शोध्या पछि य ७०३ रगतंकलै भाग घा (लनु)।

पत्रसंख्या ५१ को उत्तरार्धको नेपाली अंश

(घा) लनु। जति आव उपरि अत्रमरातृक अहर्गणमध्य शोधि जति शेष रह शो सावन मानको अहर्गण भयो जांनु। तां ३ इमध्य ७ एति शेष गर्नु। जति अंक रह शो सूर्यादिवार जान्नु। येस् अहर्गणहोइ सूर्यादि नवै ग्रह उपर अउर ठांव पनि सबै सिद्धकार्य हो। यो अहर्गण गणितको मूल भनि जान्नु। (संस्कृतांश)।

शुक्रवर्जित् सौरादि शव ग्रहका मध्यमाविलिप्ताथांइ किछु अंस]राय जांदो छ भनि ब्रह्मगुप्तलै विलिप्तिसंस्कार कियो। शनिश्चर अर्धरात्रंकमध्य-मा मध्य विलिप्ताथांइ पनेउला ३ शोधि घालना। वुध शिध्र विलिप्ता ठांव् पला २२ शोधि घालना। मंगलका पला २ जोडि दिना। बृहस्पति मध्य पला ४ जोडना। एति किया आर्यभटका तंत्र तुल्य हो। ३ ति विलिप्त संस्कार।...

पत्रसंख्या १०५ को पूर्वार्धको नेपाली अंश

(लं) वन् आन्नु। तन मोक्ष कानिक लं वनले ग्रहभुक्ति गुन्नि। मध्य ग्रहकालिकास्फुट ग्रहमध्य जोडि दिनु। मोक्ष लं वनका स्फुटा हुन्। तनु स्फु-टाबाट लंवन् आन्नु। तन लंवनले शनिग्रहभुक्ति गुन्मि। मध्य ग्रहकालिका मध्य जोडिदिनु। मोक्ष लंवन कालिका स्फुटा हुन्। तनुशाहबाट अवि लंवल् होइ स्फुटा वारंवार यारत् लंवन् स्थिर नहो तावत् वार गर्ना। शो मोक्ष लंवन् स्थिर हो। शो ग्रहमोक्ष लंवन कालिका भन्ना। इति खंड खाद्यके महा

करण सुर्याग्रहणधिकार : पञ्चम : अब ग्रहणको परिलेख गर्नु कहु । सूर्यग्रहण सूर्यदिन् चन्द्रग्रहण चन्द्र दिन् फुडा गरि राख्नना । (संस्कृतांश) । जि ग्रहणाक मध्यम तिथि घटिका छन् उइ मध्य ग्रहण भनि जान्नु । जत्ति पार को मध्य ग्रहण भयो छ उइ वेलाका विचार गर्ना । दिनगत घटिका अथवा दिन शेष घटि जि शोकी घडि हुन् ति घडि दिन मान मध्य जोडि दिनि । दिन मान॰ को ४४ भाग् १ नं जोडिदिनु । तव शो छेद निमित्त ६० गुन्नु । गुन्यामध्य दिनार्घ छेद........... (खण्डित) ।

जातक कर्म पद्धति

पत्रसंख्या १६ को उत्तरार्धको पूर्वार्ध नेपाली अंश

दिनको अर्ध दिना ...... नको जन्म जश्को हो को दिनजात् कहनु । दिनार्धमध्य जे दिन जात् पड त पाड्नु । जति शेष रह शो पूर्वं नत् जांनु । जव त दिन जात मध्य दिनार्ध पड त पाड्नु । शेष अपर नत् जांनु । (संस्कृत अंश) ।

जव रात्रि जन्म हो त रात्रजात् कहनु अर्धरात्रिकको अगिकों जन्म हो त जति घडि रात्रि गयाको जन्म हो दिनार्धमध्य जोडिदिना । शो अपर नतं कहनु । जव अर्ध रात्रिक उपरको जन्म हो त दिनार्धमध्य रात्रि सेखाय घटिका जोडिदिनु । शो पूर्वनत् कहनु । (संस्कृतांश) ।

मध्याह्न काल पद्दां अधिरात्रिक श्रोडां अपरनत् जान्नु । अर्ध रात्रि उपर मध्याह्न यावत् पूर्वनत् हो । जान्नु । दशों लग्न आक्ष पूर्वनत् हो त शोधि घालनु । अपर नत् हो त जोडिदिन । जवर (?) (उन्नत्)

पत्रसंख्या २० को पूर्वार्धको नेपाली अंश

(उ)न्नत् गरिय त शवर(?) पूर्वनत् हो । भाव (?) अपरनत् हो । ३० एतिकमध्य शोधि घालनु । जति शेष रह घटिकादि शो उन्नत् भनि भनि जान्नु । तिशमध्य नशोध्यो नत २ भन्नु । एशि भांति नत् उन्नत् जान्ना, तव कार्य कर्नु । पंले जातक मार्ग श्री घटिकि पांजि (?) सूर्यादि शातं ग्रह तत्काल मध्यमा गर्ना । (संस्कृतांश) ।

पत्रसंख्या ४८ को पूर्वार्धको नेपाली अंश

जन्मकाल मध्य ४ एतिके लै भाग् घालि (ग्रहादि) आनि राखनु ।

एक् काण ३ सप्त भाग् ७ नवांशक ९ द्वादशांशक १२ तृंशंशक ३० ग्रहादि॰ को जो आनि राख्यो छ तस्मध्य स्थान शमैं होरादि आदि तृणक पर्यन्त जति आंक कि संख्या भाग् घालि करिछ तति वल राखना । जो वल होइ को फल् आन्नु छ शो कहुं । जो षड् वर्ग आनि शत्रामित्रि गरिछ तनु शवै स्थानका जति वल् पावनु । जा हाइ प्रथम या सम गुणक् आन्नु छ ताहोइ का वलं ग्रहादि आनि तृंशांशक पर्यन्त भिन्न गुनु । तस् गुन्या मध्य वर्गलै भाग् घालि ग्रहादि शमैं स्थान आनि राखना । ति फल हुन् ।

जो ग्रह अरिष्ट हन्ता छ तस् ग्रहका लै एशि भांति वल्-वल् आन्ना जो ग्रह अरिष्ट कर्ता छ जो ग्रह अरिष्ट हन्ता छ इनु दुइ ग्रह अन्तर् गर्नु । अरिष्ट गर्न्या ग्रहको वल्—फल् अधिक हो त जव उशै ग्रहकि दशा आई छ तशै अरिष्ट लागला भन्नु । अरिष्ट हंता ग्रहको वल्—फल् अधिक् हो त किंचित् मात्र क्लेशद होला भन्नु । इति अरिष्टाध्याय समाप्तम् ।

(अनुसन्धान पुरातत्व विभागको, सौजन्य)
श्री काशीनाथ तमोटको

विशेष शब्दहरू

गर्दो छ : गर्छ या गरिरहेको छ ।
हेतु मात्रं होइ : हेतुबाट मात्रै ।
हुंदा छन् : हुन्छन् वा भैरहेछन् ।
यशो : यस्तो ।
तस्किय : त्यसलाई ।
प्रथमैं : पहिल्यै ।
जशो : जस्तो ।
गोल्य : गुलियो ।
तांहमहां : त्यसमा ।
गुड : गुड वा सखर ।
गुड विशेष् : गुडमा पनि ।
खांड : सखर पकाएर बनाएको वस्तु, खांड ।
सवुइ : सबै ।

सरल् शों : सजिलो किसिमले ।
उत्फलाचार्य : उत्पलाचार्य ।
मता : मतमा (तुल, आधुनिक कथ्य नेपाली मतां) ।
नमिल : मिल्दैन ।
शो : सो ।
कि छु : केही ।
हुँदो छ : हुन्छ ।
लै : ले ।
करि : गरेर ।
मत अन्तर नजांदो : मत भन्दा बाहिर नजाने ।
कोयो छ : गरेको छ ।
य : यो ।
आधिना : छैन < संस्कृत अस्ति न ।
निमित्त : लागि ।
गरिछ : गरेको छ (स्त्रीलिङ्ग) ।
जिं (जिन्) : जुन (वहुवचन) ।
कियो : गर्‍यो
कियां छु : गरेको छु ।
मेलाइ : मिलाई ।
नशकें : सक्तैनन् ।
भन्ना : भन्ने (वहुवचन) ।
युद्ध विषय : युद्धमा ।
पन : पनि ।
विकलंश : विकलाश वा मृतक देहको अंश ।
तां मध्य : त्यसमा ।
सरा : समिधा ।
रहन् : रहन्छन् ।
कियां (कियन्) : गरिन्छन् वा हुन्छन् ।
गरिय : गरिन्छ ।
पड : पर्छ ।

लाइमाझा । त्यसैमा
तक : सम्म ।
एतिके अंके : यतिकै अङ्कमा ।
करनु छ : गर्नु छ ।
एशि : यस्ती ।
जुगुतिशों : युक्तिले ।
जोडनि : जोड्नु (स्त्री लिङ्ग) ।
इख : ? ।
दिख : ? ।
आनि : ल्याई ।
आव् : आउँछ ।
घल्नु : घाल्नु वा हाल्नु ।
ति : तो ।
वमरालिक : ? ।
गुणनि : गुन्नु (स्त्रीलिङ्ग) ।
पडां : पर्तिर
ओडां : ओतिर ।
जवर : ? ।
शवर : ? ।
भांव : ? ।
नशोध्यो : शोध नगरिएको ।
पांजि : पञ्जिका (?) ।
आंक : अङ्क ।
वल : भाग (९) ।
वल होइको : वलबाट आएको ।
कहुं : भन्छु ।
पावन् : पाउँछन् ।
लै : पनि ।
आन्ना : ल्याउनु (वहु वचन)

५

आक्षज मल्ल (अक्षय मल्ल) को अच्छाम पंचदेवल शिलालेख

सं. १३३७

श्रों स्वस्ति । श्राक्षज मल्लदेव सपरिवार चिरंजयतु । श्रात्मनिमित्तार्थे एकोतार सतपुरुष निमितार्थे जै राज प्रसाद करायो। शाके १२०६। सूत्रधार नागदेव नाम कमायो ।

सौजन्य
राष्ट्रिय श्रभिलेखालय

विशेष शब्दहरू

श्राक्षज मल्लदेव : जितारी मल्लका जेठा छोरा श्रक्षय मल्ल ।
एकोतार : साथै; एक साथमै; उसै क्रममा ।
प्रसाद करायो : दियो; चढायो (तुलनीय "पसा करि श्रऋ्यां छु") ।
करायो : गरायो ।
कमायो : कुद्यो; कपायो वा कप्यो ।
सुत्रधार : शिल्पी ।

६

अन्तिम चापवंशी नरेश आदित्य मल्लको गोर्खा अभिलेख

सं. १३७८

श्रों स्वस्ति । श्री शाके १२४३ श्री श्री मदादित्यमल्ल देव सपरि-वाराश्चिरंजयतु । राइका भाख् पसा कि श्रक्रि वासगावा लामा सापरिवारि । हाम्रा इं छत्तु – नास हो । हामि दानूपति हो । हाम्रा रख्या स्वस्ति पायिथान रक्षा वा छन् । कटक् श्राउंदा जांदा गुम्वा घच् नाकिय । कोहि जे घच् कर त सोन तोला १०० को धारो । तास् भलो न कुं । वराम चल्या भाख् पसा भइ ।

(श्री मोहन प्रसाद खनालको 'मध्यकालीन श्रभिलेख'बाट)

उल्था - श्रों भलो छ। श्री शाके १२४३ को समय। श्रीमद् श्रादित्यमल्ल देवको सपरिवार धेरै कालसम्म जय होस्। राजाद्वारा भाखा पत्र प्रसादका रूपमा कर विहीन गरिथो – सपरिवार वासगावा लामा लाई। हाम्रा यी शत्रुको नास होस् । हामिलाई दान पतिको (पद प्राप्त) होस् । हामीले तैनात गरेका गुम्वाको कल्याण हेतु खटिएका रक्षा (दल) वहाँ छन् । युद्धका निमित्त श्राउँदा जाँदा गुम्वालाई हानि नगर। यदि कसैले गर्छ भने १०० तोला सूनको दण्ड । त्यसलाई कुनै प्रकारको भलो नाइँ । फौज रवाना भएको बेलामा भाकापत्र प्रसाद भयो ।

CamScanner

विशेष शब्दहरू

राइका : राजाद्वारा

छत्रु : शत्रु ।

पसा कि अक्रि : प्रसाद गरी करविहीन गरियो ।

दान् पति : बाज (भिक्षु) को पद नलिई राज (राजपाट) लिनेलाई गुम्वाका तर्फबाट दिइने सर्वोच्च पदवी।

रख्या (राख्या) : राखेका ।

कटक्: युद्ध ।

सोन : सून ।

थारो : दण्ड ।

वराम : फौज ।

७

अपाडराज पुण्यमल्ल राइको ताम्रपत्र

(क) सं. १३६३
गोल्हणलिखित

शी शाके १२५८ कात्तिक सुदि विजयदशम्यां रविवारे । पिउथर्पु राज करि अक्र्या भाखा पसा भं । राइको आदेस् । हुम, दाँगका पेखक अडै अधिकारि महर मँहँतो समोप्रति सुन र तामा शासन् कनक पत्र कि भाष् करि जयाकर पँडितँ चतु:सीमापर्यन्त विशुद्ध आचँद्रार्कस्थायी सर्ववाधा-विनिर्मुक्त करि पसा करि अक्र्या छूँ । पुण्यमल्ल कि शाखा यो भाषा प्रातपाल । जयाकर पँडितँको पूत् नाति भाइ भतिजा चेलिका चेला आदि भुँचन् । वस्यो रस्यो देखि कोही उलटा पलटि कर्न नपावन् । आपनं उचितं करि जयाकर पंडितं ढुँयन् । अत्र साक्षिणो सूर्याचंद्रमसो, बुद्धधर्मसंङ्घा:, लंवपादानां चत्वारि स्थानानि, सर्वेहिता:, सर्वं भांडागारिणः । ......लिखितं श्रां गोल्हणेन । शिवमस्तु । श्रीपुण्यमल्ल ।

उल्था—श्री शाके १२५६ कात्तिक सुदि आइतबार विजया दशमीका दिन पिलथर्पुमा राज भई करविहीन तुल्याइएको भाखापत्र बक्सियो । राजाको आदेश (भयो):- "हुम, दाङका पेखक, अडँ, अधिकारी, महर, मँहँतो (इत्यादि थर भएका मानिस) गंरहके । कनकपत्रको भाखा गरी जयाकर पण्डितलाई चारै किल्लामा दोष नभएको, घाम र जून रहेसम्म टिकिरहने सून र तामाको शासन सबै बाधाहरूबाट मुक्त गरी दान गरी अकर गरिदिएको छु । पुण्यमल्लको सन्तानले यस भाखालाई पालन

गरोस् । जयाकर पण्डितका छोरा, नाति, भाइ, भतिजा छोरीका छोरा इत्यादिले भोग गरून् । रस्ती बस्ती बसाएको देखेर कसैले उल्टापाल्टी गर्न नपाऊन् । आफ्नो माफिक ठानी जयाकर पण्डितैले चलन गरून् । साक्षीहरू-सूर्य चन्द्रहरू, बुद्ध-धर्म-संघहरू, लामाहरूका चारै तीर्थ (बोधगया, सारनाथ लुम्बिनी, कपिलवस्तु)हरू, सबै हित (थरका मानिस)हरू, सबै भंडारीहरू । लेखक गोल्हण । शिव होस् । श्री पुण्यमल्ल ।

विशेष शब्दहरू

पिउथर्पु : संभवत: यो पुण्यमल्लको छोटी राजधानी थियो । सं. १३६४ को ताम्रपत्र पनि पिउथर्पुबाटै जारी भएको छ ।

राजकरि : रहेर, राज भएर ।

अक्रया : अक्रयो-को तिर्यक कारक । हेर्नोस् 'रस्यो वस्यो' (तल)। यसको अर्थ हुन्छ 'अकर गरिएको अर्थात् करविहीन तुल्याइएको ।'

शासन् : भाखापत्र

भाष : भाखा । स्त्रीलिङ्ग ।

पसाकरी : दान दिएर । <प्रसाद ।

पूत् : छोरो ।

भुँचन् : भोग गरून् । 'भुँच' को बहुबचन ।

हुम : ठाउँको नाउँ । तुलनीय हुमगाउँ, हुम्ला ।

दाँग : दाङ ।

पेखक : थर विशेष । >सं० प्रेक्षक।

अडै : थरविशेष । यसको शाब्दिक अर्थ हुन्छ अठोट गर्ने अथवा अह्राउने । तुलनीय अडै बम, अठोती मल्ल, अडिनी (दर्जाविशेष) इत्यादि ।

महर : थरविशेष । मगर ?

मंहंतौ : थरविशेष। तुलनीय वर्तमान 'महतो' ।

तुलनीय-रसबस, रस्तीबस्ती ।

देखि : देखेर ।

उलटा पर्लटि : उल्टापाल्टी ।

कर्न : गर्न ।

नपाँवन् : नपाउन् :

आफ्नं उचितं करि : आफ्नो माफिकै ठानी ।

वस्यो रस्यो : निवास गरेको । उहिले 'बस्नु'को अर्थमा 'रस्नु' प्रचलित भएको बुझिन्छ ।

पँडितं ढुँयन् : पण्डितले नै चलन गरुन् ।

खुरे टिपोट- पुण्यमल्लको यो अभिलेख छोटो भए पनि यसले सिजालीमाउ-भाषामा बेहोरा पर्गेल्न आँधी सघाएको छ ।

(ख) संवत् १३९४

श्री शाके १२५९ वैशाख सुदि १३ रवौ विउथर्पु राज करि अक्रया भाषा पसा भै । राइको आदेश् ।

ठिक्याँ उकुँका आला २ सांखा राँछुको आलो १ लुसाँ विन्याको आलो १ कोट मनदेवको आलो १ सभै एकत्र आला ५ । सूर्यग्रहण सर्वंकर अकर करि आला ५ पसा भया । श्रीपुण्यमल्लकि शाखा प्रतिपाल । विद्याकर पँडितंकि शाखा भाइ भतिजों चेलिको चेलो आदि भुँच ।

उल्था-श्री शाके १२५९ वैशाष सुदि १३ आइतवारका दिन विउथर्पु (भन्ने ठाउँमा) राज गरेको बेलामा (यो) भाकापत्र दान गरियो । महाराजबाट (अनि यस्तो) आदेश (भयो) ।

ठिक्याँ उकुँ (भन्ने ठाउँ) का दुई खेत, सांखा राँछू (भन्ने ठाउ) को एक खेत, लुसाँ विन्या (भन्ने ठाउँ) को एक खेत, कोटअन्तर्गत मनदेवको एक खेत—सबै जम्मा गरी पाँच खेत । सूर्यग्रहणको अवसरमा सबै तिरो नलाग्ने गरी (यी) पाँच खेत दिइए । (यस भाकापत्रलाई) श्री पुण्य-मल्लका सन्तानले पालना गर्नू । विद्याकर पण्डितका सन्तान, भाइ, भतिजो छोरीको छोरो इत्यादिले भोगचलन गर्नु ।

विशेष शब्दहरू

पुण्यमल्ल : पृथ्वीमल्लका बाबु । अचेल हुमदरामा पुनिमल पट्टी भन्ने ठाउँले पुण्यमल्लको सम्झना

अक्रया : करविहीन पारिएको । नामधातु अकर्नु— को असमापिका रूप ।

दिलाउँछ ।

विउथर्पु : एक ठाउँ । स्वरूदरामा अझै एउटा ठाउँको नाउँ नाथर्पु छ । थर्पु शब्द स्थानको द्योतक हुनुपर्छ । गम दरामा एउटा गाउँकै नाउँ थर्पु छ ।

करि : गरी ।

ठिक्याँ, साँखा, लुसा, कोट : विउथर्पु अन्तर्गत स्थानहरू

उकु : ठिक्याँको एक अंचल ठिक्याँ अचेल सान्नी दरामा छ ।

राँछु : साँखाको एक अंचल

बिन्या : लुसाको एक अंचल

भाषा : भाकापत्र ।

मनदेव : कोटको एक अंचल

पसा : प्रसाद ।

आलो : खेत ।

भै : भयो । (स्त्रीलिङ्ग)

आला : खेतहरू ।

राइ : राजा

सभै : सबै

एकत्र : जम्मा

पसा भया : प्रसाद भए ।

शाखा : सन्तान (स्त्रीलिङ्ग)

भाइ : भाइ

भतिजो : भतिजो ।

प्रतिपाल : पालना गरोस ।

चेलि : छोरी ।

चेलो : छोरो

भुंच : भोग गर ।

८

अपाडराज पृथ्वीमल्ल राइ

(क) कनकपत्र (संवत् १४१३)

(शिवदेव पण्डितलिखित)

श्री शाके १२७८ श्रावण सुदि १० शुक्रे राइको आदेस् । जुम्ला दुलु कुइना पलाता राकस्कोटका अधिकारि कार्कि खंड्गाह्रा बुढा थापा छिद्याँका अडै अधिकारी वियापारि साहानि सभौप्रति । मेरि जन्मौति ढोया आखर पढायाका प्रसाद गोल्हु जोईसि कनकपत्रकि भाषा पसा करि अक्र्याँ छुँ आ. १ गमौडिको द्योपाल भँडारिको काठ्या खेतसहित, आ. १ वाँजकोटको पुन्या पाटाकै चौथांग सहित पुरो करि, आ. १ नमजैको धारगाडको बिन्या कठैतको १।। कुइना पाथरराशिको, आ १ हेप्कोट लखुंनाडा खेतगांवको, आ १ थिडवुँ खिर्पैको, छिद्यांको जांवु गाँउ १ ।

एति वृत्ति पूर्विलि आदित्यमल्लराइका पुण्यमल्ल राइका तारादेइ गोसाइ तिपाय हिम्जिउकि सूर्यग्रहण चन्द्रग्रहण संकल्प घलि पसा करि अक्रि । असेल म पनि आचंद्रार्कस्थायी सर्वबाधाविनिर्मुक्त चतु:सीमा पर्यंत विशुद्ध, सर्वकर अकर्, सर्वसेवाविरहित् कनकपत्रकि भाषा करि, शासन् दोह्रौलि करि गोल्हु जोईसि पसा करि अक्र्याँ छुँ । डंड कुंड मोड अपुताली मुडालि पेटालि चोरि जारि कर कुत् जिउँ कुडियो झर्याँरा गुंफ्याँ कडितो पाषो ऊइडो उहारो मानु मुठो बेठ बाउलो दुवाँउँ पिठायो पोटलो आदि करि सभै छत्तीसै कर छाडि अक्र्याँ छुँ । छिद्यांका गांवकि चरि काटन

CamScanner

कोहि नपाव । वेसाहा एकटँ कि कुडि दाम, वंदनाचार छपर दाम, वेठ, सुतो, रुवो आदि करि सभै कर् छाडि अक्र्याँ छुँ । एस कनकपत्र भितराक वृत्तिकँ निमित्त कठक् कुढ सेवा धारा सभै छाडि अक्र्याँ छुँ । च्यापाजिउ हिम्‌जिउका आप्ना पुण्यनिमित्तँ धर्म शासन् करि पसा करि अक्र्याँ छुँ । एस कनकपत्र भितरकि भापा गोल्हु जोईसिका पूत नाति भाइ भतिजो चेली-को चेलो आदि पाव । जो यो कनकपत्र भितरकि भापा घाल घलाव पोस पोसाव सो आप्ना द्योपितर एकँ सँ पुरुषा कुँभीनरक घाल । ब्रह्मा विष्णु ईश्वर वुद्ध धर्म संघ एतिकँ देवँ घाले । जो एति षीकिया नमानि एस् कनक-पत्र भितर्कि भापा घाल घलाव एकै उपद्रव कर, तास्को बुवा गादह तासकि आमा सुँग्रि । जो यो भापा प्रतिपाल सो पुण्य पाइय ।

भूमंडल साक्षिण:– आछामि राउला, भर्ताकोटि राउला, विस्पति-राउला, फैत्याल राउला; हिरु राउला, कुँवर भार, वलाल चंद, अभु भँडारि, किदि थापा, इत्सकु जोइसि, संकर्यो भँडारि । लेखक-श्री शिवदेश पंडित : शुभमस्तु ।

उल्था— श्री शाके १२७८ साउन सुदि दशमी सुक्रबारका दिन राजाको आदेश (हुन्छ):—“जुम्ला दुल्कु कुहैना पलाता (एव) रासकोटका अधिकारी, कार्की, खँड्का, बुढा, थापा अनि छिद्याँका अडै, अधिकारीं, व्यापारी, साहानी गैरहके । मेरो जन्मपत्रिका बनाएको र अक्षर पढाएको हुनाले गोल्हु जैसीलाई कनकपत्रको भाकापत्र गरी गमौडीको देवपाल भँडारीको काठ्या खेतसहित एक खेत, बाँजकोटको पुरिएको एक चौथाइ पाटालाई समेत पूरा गरीकन एक खेत, नमजैअन्तर्गत धार खोला बस्ने बिन्या कठायतको एक खेत, कुइनाअन्तर्गत पाथरराशिको डेढ खेत, हेपकोट अन्तर्गत लंबुंनाडा खेतगाउँको एक खेत, थिँडवुँ खिर्पको एक खेत, छिद्याँको जावुगाउँ करविहीन तुल्याई दिएको छु ।

तारादेवी, गोस्वामी एवं हिमजिउका चरणत्रयमा सूर्यग्रहणमा चन्द्र-ग्रहणमा सङ्कल्प गर्दै यति बिर्ता पूर्वज आदित्यमल्ल राइ र पुण्यमल्ल राइले दानस्वरूप करविहीन गरिदिएको थिए । अहिले मैले पनि सूर्य-चन्द्र रहुन्जेल सम्मको लागि स्थायी हुने गरी सबै विघ्न बाधादेखि मुक्त गरी विशुद्ध चौकिल्ला बनाएर सोही शासन (अर्थात् आदित्यमल्ल एवं पुण्यमल्लको भाकापत्र) लाई दोहोऱ्याउँदै सबै करहरू मिनाहा भएको सबै

सेवाहरूबाट छुटकारा पाएको कनकपत्रको भाकापत्र गरी गोल्हु जैसीलाई कर नलाग्ने गरी दान दिएको छु । डंड कुंड मरोपरो अपुताली मुडाली पेटाली चोर जारी कर कुत जिउँ (?) कुडियाँ झर्चांपा गुप्याँ कडितो पाषो उइडो उहारो मानु मुठो बेठ बाउलो दुर्वाउँ पिठायो पोटलो इत्यादि लगाएत सबै छत्तिस करहरूलाई छाडि दिएको छु । छिद्याँ गाउँको खर्क कसैले काट्न पाउने छैन । एक रुपैयाँ बिस दामको बेसाहा, वंदना चार धुरी कर, बेठी, सूतीकर, कवासकर आदि सबै कर छाडिदिएको छु । च्यापज्यु हिमजिउ र आफ्ना पुण्यको खातिर धर्मशासन गरेर दान दिएर कर विहीन (समेत) पारिदिएकों छु । यस कनकपत्र भित्रको भाकालाई गोल्हु जैसीका छोरा नाति भाइ भतिजा छोरीका छोराले पाऊन् । जसले यस कनकपत्रको भाका-लाई नास्ला नसाउला खोस्ला खोसाउला उसले आफ्ना द्योपितर सहित एक शय पुर्खालाई कुँभीनरकमा पार्ला । ब्रह्मा विष्णु ईश्वर बुद्ध धर्म संघ यति देवताहरूलाई आघात पुज्याउला । जो यति आज्ञा नमानी यस कनकपत्र भित्रको भाकालाई नास्ला नसाउला अथवा यस्तै अरु उपद्रव जसले गर्ला त्यसको बाबु गधा होला त्यसकी आमा सुँगुर्नी होली । जसले यस भाकालाई पालन गर्ला त्यसले पुण्य पाउला ।”

भूमण्डलका साक्षीहरू— आछामी राउला, भर्ताकोटी राउला, बृहस्पति राउला, फैत्याल राउला, कुँवर भार, वलाल चंद, अभु भँडारी, किदी थापा, इत्सकु जोइसी, शंकरदेव भँडारी । लेखक—श्री शिवदेव पण्डित ।

शुभम् ।

विशेष शब्दहरू

आदेस् : आदेश

राकस्कोट (राक्षसकूट) : रास्कोट ।

अधिकारी : अधिकारी
जोइसि : (जैसी) जोशी
भँडारि : भँडारी
पंडित : पण्डित
) खस समुदायका ब्राह्मणका उपाधिहरू

राउला (राहुत))
चंद (चन्द)) खस समुदायका
मल्ल (मल्ल)) क्षत्रियका उपाधिहरू

कार्कि (कार्की))
खंड्गा (खंडका)) खस समुदायका
बुढा (बुडा) !) वैश्यका
बियापारा (वनिया)) उपाधिहरू
साहानि (साह्रानी))
थापा (थापा))

लभौ : सब ।

तिपाय (त्रिपादिक) : तीनजना अर्थात् तारादेवी, गोस्वामी एवं हिमजिउका चरणमा ।

गोल्हु जोंइशि : गोल्हु जैसीलाई । (जोईसि < *ज्योतिषिम् : ज्योतिषिनम्)

पसा करि अक्रि : प्रसाद गरिदिए । कर्मणि अंतर्गत समापिका क्रिया 'अक्रि' स्त्रीलिङ्गी 'वृत्ति' को लागि प्रयुक्त भएको हो ।

धारगाड : एउटा खोलो एवं त्यस नजीकको स्थान । (गाड : खोलो)

असेल : अचेल उपपत्तिको दृष्टिले यो शब्दको व्याख्या गर्न सकिएको छैन ।

भाषा : भाकापत्र (स्त्रीलिङ्ग)

जन्मौति : जन्मकुण्डली (जन्मात्री)

ढोया : बोकेको

आखर (अक्षर), प्राकृत अक्खर ।

घालि : हाली ।

गमौडि : ठाउंको नाउं (स्त्रीलिङ्ग) यसको पुंलिङ्गी गमौडी बाट आज 'गौंडो' जन्मेको होला ।

सभै : सबै ।

नपाव : नपाओस् :

वेसाहा : बेसाहा; कर विशेष ।

द्योपाल : देवपाल

पाटाकं : पाटा अर्थात् बारीलाई (कं : कन)

चरि : खर्क (स्त्रीलिङ्ग)

एकटंकि कुडीदाम : एक रुपियाँ बीस दाम ।

चौथांग : चतुर्थाङ्ग । प्राकृत चउत्थङ्ग ।

करि अक्र्याँ छुं : करविहीन तुल्याएको छु । अक्र्याँ < *अक्र्याँ । अक्र्याँ * < अकर + याँ ।

दोहोलि : दोहोरो । यो स्त्रीलिङ्गी रूप हो । अचेल धामीहरूको मुखबाट निस्कने 'दोहोलो' पुंलिङ्गी रूप हो ।

डंडकुंड........पिठायो पोंटलो— त्यसताक प्रचलित केही करहरू ।

आ. १ : आलो एक ।

वृत्ति : बिर्ता (स्त्रीलिङ्ग)

पूर्विलि : पूर्वेली, पुर्खा ।

आदित्यमल्ल : जितारिमल्लका छोरा ।

यी नागवंशका खस नरेश थिए । सम्बत् १३८५ मा यी काठमाडौं आएका हुन् । संभवत: नागवंशीहरू आफूलाई चंद्रवंशी मान्दथे ।

पुण्यमल्ल : पृथ्वीमल्लका बाबु ।

यिनको सं. १३६४ को ताम्रपत्र नेपाली भाषामा फेला परेको नमूनाहरूमा सर्वप्राचीन मानिन्छ । पुण्यमल्ल सूर्यवंशी नरेश आदित्यमल्लको वंशज श्री जयाख्यका छोरा हुन् । आदित्यमल्लका नाति खसनरेश प्रतापमल्लको अपुताली परेपछि पुण्यमल्लले नागवंशको राज्य पनि हात पार्छन् ।

बेठ : बेठी ।

छपरदाम : घुरीकर ।

पाथर राशि : ठाउंको नाउं । संस्कृत प्रस्तर > प्राकृत पत्थर > पाथर ।

खेतगांव : ठाउंको नाउं क्षेत्रग्राम > प्राकृत > खेत्तगाम खेतगांव अचेल गांव < गाउं भएको छ ।

जांबु गांउं : ठाउंको नाउं । संभवत: यो 'जाम्बु ग्राम' बाट आएको हो ।

'चापजिउ' को विकृतरूप पनि हुन सक्छ । ज्ञातव्य के छ भने खस नरेश चाप नागवंशका द्वितीय शासक हुन् ।

पूत : छोरो ।

घाले घलाव : नासोस् नसाओस् ।

षोस षोषाव : खोसोस् खोसाओस् ।

आप्ना : आफ्ना ।

एकं सं : एक सय ।

पुरुषा : पुर्खा ।

कुंभीनरक घाल' : कुंभीनरकमा हालोस् ।

हिमजिउ : संभवत: यो हो हिमद्युति (चन्द्रमा) बाट आएको शब्द । यसबाट के स्पष्ट हुन्छ भने आदित्यमल्लहरू आफूलाई चंद्रवंशी मान्दथे ।

तारादेइ : (तारादेवी) हरितत्तारा

सुतो (धागो) सूती कर ।

रुवो : कपास ।

वृत्तिकं : बिर्तालाई

कठक..........धारा=सर्कारलाई विभिन्न रूपले दिनुपर्ने दायित्वहरू ।

च्यापाजिउ : च्याप्ज्यु, पुर्खा । यो

एकं उपद्रव कर : एकं प्रकारको उपद्रो गरोस् ।

तासको : त्यसको ।

वुवा : बाबु ।

गादह : गधा ।

भृकुटी । गोसाइ (गोस्वामी) : बोधिसत्व भृकुटीका पति।

एतिकं देवं : यति देवताहरूलाई ।

घाले (१) : नष्ट गरोस् ।

षौकिया : आज्ञा, आदेश ।

भितर : भित्र ।

तासकि : त्यसकी ।

सुंग्रि : सुंगुर्नी ।

प्रतिपाल : पालना गरोस् ।

पाइय : पाओस् ।

संकर्द्यो : शंकरदेव ।

(ख) ताम्रपत्र (सम्वत् १४१५)
(जुठाद्यो जोइसिलिखित)

श्री शाकि १२८० श्री संवत् १४१५ मार्गशिर वदि १३ सोम राइको आदेस् । पंलांताकों मझाडाको आलो०: । हाथंको छन्दो मग्शिरमास संक्रांतिका दिन सोमवार तिंहिं वैश्वानरं हरिशंकरी यात्रा करि अक्र्या हुंदा तिलेकुसे सहित संकल्प घालि सर्वदोश विशुद्ध सर्ववाधाविनिर्मुक्त तांवा शासन करि देउराज जोईसि पसा कि अक्र्यां छु । झांपा गुंफ्लां कडता पाखो जिउं पुलो मौनि चौनि डंड मोड अपुतालि मुडालि पेटालि सवं छाडि छत्तीस कर अकर करि पसा कि अक्र्यां छुं । श्री पृथ्वीमल्लकि साखा पसा करि अक्रँ । देउराज जोईसि कि अक्र्यां छुं । श्री पृथ्वीमल्लकि साखा पसा करि अक्रँ । देउराज जोईसि कि शाखा चेलिको चेलो भुंच ।

अत्र साक्षिण: सूर्याश्चंद्रमसौ । बुद्धधर्मसंघा: । आमात्या: जगतिसिंह राउला विस्पति राउला । किदि सेजवाल । वाछु भँडारि । सक्त् जोइसि संकर्द्यों भंडारि । लेखक जुठाद्यो जोइसि । य भाषा पशा करि अक्र्यां छु । घात् तासाको वाप गधामा सुगरि ।

उल्था— श्री शाके १२८० श्री संवत् १४१५ मंसिर कृष्ण त्रियोदशी सौंबारका दिन राजाको आदेश (हुन्छ)—"पँलाँताको माझाको (आफ्ना) हातको अर्थात् म आफैले भोग चलन गरि आएको खेतको आधा (भाग) मंसिरमासको संक्रातिका दिन तीने वैस्वानरमा हरिशंकरी (?) यात्रा गरी आएको हुँदा तिल कुशको साथमा संकल्प गरेर सर्वदोषले विहीन विशुद्ध सबै वाधाहरूबाट मुक्त ताम्रशासन गरी देवराज ज्योतिषीलाई प्रसाद गरिदिएको छु । झाँपा गुंफ्या कडता पाखो जिउँ घाँसकर मौनि चौनि डंड मृत्युकर अपुताली मुडाली पेटाली आदि सबै छाडी सबै छाडी छत्तीसै कर-बाट मुक्त पारी प्रसाद गरिदिएको छु । श्री पृथ्वीमल्ल राजाको सन्तानले प्रसाद गरिदिऊन् । देवराज ज्योतिषीको सन्तान अथवा छोरीको छोराले भोग गरोस् ।

विशेष शब्दहरू

पँलाँता : पँलाँताको भन्ने ठाउँको ।

मझाडाको : मझाडो अर्थात् बीच भागको । अचेलको 'मझेरी' स्त्रीलिङ्गी *मझाडी बाट अकर आएको देखिन्छ :

०।। : 'आधा' बुझाउने संकेत चिह्न ।

हाथंको छन्दो : हातैको छँदो ।

मग्शिर मास : मंसीरमास ।

तिँहिं विश्वानरं : तिनै वैश्वानरमा ।

यात्रा करि अक्र्या हुंदा : यात्रा गरी गरेको हुंदा ।

तांवाशासन : ताम्रशासन ।

देउराज जोईसि : देवराज जैसीलाई ।

पसा करि अक्रँ : प्रसाद गरी अकर गरून् ।

विस्पति राउला- / संकर्द्यो भँडारी — यी दुईजना कनकपत्रका पनि साक्षी छन् ।

किदि सेजवाल : संभवत : यी कनकपत्रमा वर्णित किदि थापा नै हुन् । यसो हो भने सेजवाल थापा उपाधिको एउटा थर हो । अर्थात् किदि थापाको थर सेजवाल रहेछ ।

पाखो (तुलनीय कनकपत्रको पाषो)।
पुलो (:घाँसको मुठो घाँसकर।
मौनि चौनि : कर विशेष :
पसा कि अक्र्याँ छुँ : प्रसाद गरी अकर गरेको छु।
झाँपा (तुलनीय कनकपत्रको झर्चांपा)।
कडता (तुलनीय कनकपत्रको काडितो)।

९

अभयमल्ल राइ

ताम्रपत्र (सम्वत् १४३३)
(धर्मराज जोइसिलिखित)

श्री शाके १२९८ फाल्गुन वदि ७ रवौ राइको आदेस्। वाञ्ज्रुँका अधिकारी कार्कि प्रति। आ० ॥ अँदर गावँको वेलकाँटियो निभौनके गढेसहित् एकत्र आलो १॥ सर्वकर अकर सर्वदोष विसुद्ध कि जैवह्म जोइसि पसा कि अक्र्याँ छुँ। मुडाली पेटाली मोड् अपुतालि जारिदोष सर्भ छाडि अक्र्याँ छुँ। झर्चांपा गुँफ्या कडित्या कुत् भात् पोटलो पिठायो कोहि लैन नपाव। जो भाषा पृथ्वीमल्ल राइका पसा कि थि तैं भाषा त पसा कि अक्र्याँछुँ। यो भाषा अभयमल्लकि साखा पसा कि अक्र जैवह्म जोइसि महिराज जोइसिकि साखा चेलीको चेलो आदि भुँच।

अत्र साक्षिण—सूर्या चन्द्रमसो रत्नत्रयं। भूमण्डलका साक्षि-जैत्वह्म राउला सिरिवह्म राउला राजवह्म राउला। पेखक् अजु षड्गाहा। लेखक धर्मराज जोंइसि।

उल्था-श्री शाके १२९८ फागुन कृष्ण द्वितीया आइतबारका दिन राजाको आज्ञा हुन्छ- "बाञ्ज्रुँका अधिकारी औ कार्कीहरू प्रति। सबै करहरूदेखि मुक्त गरी सबै दोषहरूदेखि रहित गरी अँदर गाउँको आधा खेत र बेलकाँटियो (?) निभौनको गढे (?) सहित जम्मा डेढ खेत जयब्रह्म जैसीलाई प्रसाद गरी अकर पारिदिएको छु। मुडाली पेटाली मृत्यु-

कर अपुताली जारीदोष सबै छाडेको छु। अथाँपा गुंफ्याँ कडिता फुत भात पोटलो पिठायो लिन कसैले नपाओस्। जुन भाकापत्रलाई पृथ्वीमल्ल राजाले प्रसाद गरी अकर पारिदिएका थिए त्यही भाकापत्रलाई मैले प्रसाद गरी अकर पारिदिएको छु। यस भाकापत्रलाई अभयमल्लको सन्तानले प्रसादस्वरूप अकर पारिदिनू जयब्रह्म जैसी र महिराज जैसीका सन्तान या छोरीको छोरो इत्यादिले भोग गर्नू।"

साक्षीहरू–सूर्यचन्द्र श्री त्रिरत्न। भूमण्डलका साछीहरू–जैत्रब्रह्म राउला श्रीब्रह्म राउला राजब्रह्म राउला। प्रेक्षक– अजु खँडका।

लेखक धर्मराज जैसी।

विशेष शब्दहरू

अभयमल्ल : पृथ्वीमल्लका छोरा।

वेल काँटियो...गढे समेत (यस वाक्यांशको अर्थ उद्घाटित भएको छैन।)

१।। : डेढलाई बुझाउने संकेत।

कडित्या—तुलनीय छन् पृथ्वीमल्लका अभिलेखमा पाइएका 'फडता' र 'कडितो'।

लैन : लिन।

पसा कि थि : प्रसाद गरेका थिए (कर्मणि प्रयोग। 'कि थि' क्रिया स्त्रीलिङ्गी कर्म 'भाषा' को अनुसार)

तं : त्यही।

साखा : शाखा (सन्तान) स्त्रीलिङ्ग।

सिरिवह्म : श्रीब्रह्म षड्गाह (खँड्का) < खड्गग्राहक।

पेखक (दर्शक) > प्रेक्षक।

१०

ज्वरोत्पत्ति चिकित्सा—बेनामी (संभवतः 'औषध रसायन'को मूल)

रचनाकाल– सं. १४५० पूर्व
प्रतिलिपिकाल– सं. १७७३ भदौ
प्रतिलिपिकार– वाणीविलास ज्योतिर्विद
भाषा– प्राचीन नेपाली

श्रीधन्वंतरे नमः। आलस्य हो भ्रम हो। अशंमल हो। जाडो लाग। लाटो कालो होइरह। शर्वं आँग दुष। कँडा ववुरन्। मुखको वर्ण फिर। मुख मधुर हो। शोष तालु शुक। सर्व्वांग छाडि आव्। थोको ज्वर हो। मंदाग्नि हो। ताति वस्तशु मन हो। निद्रा हो। भाइर थोका हो। जिह्वा स्वाद नी हो। इतिक वायुका चिहं हुन्।

कुरिलाको रस गुर्जाको रस वरावरी कै गुड हाली पिणु दिनु बात ज्वर हर।

अतिसार हो। भ्रम हो। हातपाउ-सर्वांग जलंत हो : ज्या त्या बहुत वोल। वहु तीश हो। भ्रम दाह प्रलाप कर। शोक मुख तितो हो। नाक मुख पिंयला हुन्। मुर्छा हो। इतिक पित्त ज्वरका चिह्न हुन्।

किटाउलो कोशो पिपल मोड कटुकी मुथो हरडो पँण १० भरि क्वाथ पकाइ निचोडि पिणु दीनु वात पित्त कफ ज्वर हर, भूक कर पाचन कर।

इति आरग्वध क्वाथ ।

वायुज्वर दिन ७ रहइ पित्तज्वर दिन १० रहइ । कफज्वर दिन १२ रहइ ।

दिन ७ तरुण ज्वर कइछ । दिन १४ लगं मध्य ज्वर कइंछ । उति उपर वृद्ध ज्वर हो ।

गुडूचि निव धनीया पद्माप रक्त चन्दन—यो क्वाथ सर्वज्वर हर ।
इति गुडूंच्यादि क्वाथ ।

मुथो नानु कुरिलो कंटकारी गुर्जो इतिकको क्वाथ कै दिनु कफ वायु पित्त हर । आंगको दाहइ पाणिको तीश ज्वर इतिक अवगुण हर । इति मुस्तादि क्वाथ ।

वाशिग कंटकार नानु कुरिलो कटुकी कडा तीतो इतिक औषधाको क्वाथ षांडसंग पिनु दाह तृषा मूर्छा भ्रम इतिक अवगुण हर । जसो शिवि चितोइ पाप जा तशो पित्तो ज्वरजा ।

घियमाज अवला भुटि चूर्णं कै कणाकौं पाणि तातो कै लेप कनु दाहइ सांत हो । किंवा वैरका पात पिसि लेपन कनु दाहइ सांत हो । इति पित्त ज्वर ।

शुष्को शेषालो हो । विह्वल हो । आंग जर्ज्जरी हो । मुख गुलाइ हो। ताता पाणिशुं इछा हो । आलस्य हो । इति कफज्वर चेष्टा । नीम शुंठी पिपलमोड हरडो कटुको कीडाउल कोशो, इतिक वरावरी भाग कै क्वाथ कै पिणु दिणु । श्लेष्मज्वर हर । मुथो कंटकारी शुंठी इ वरावरी कै क्वाथ कै पिणु दिनु श्लेष्मज्वर जा ।

वार्शिग् अतीश कूट् द्यार शुटो मुस्था एतिक औषधा वरावरी कै क्वाथ पिणु दिणु श्लेष्मज्वर हर । इति श्लेष्मज्वरे ।

उप (व?)शाशी हो । काशो हो । तोश हो । त्रषालो आव् । विकल हो । मुख गुलीयो शेपालो हो । मुख पानि सरसरा । निद्रा आव् । शिर दुख । कंडा ववुरन् । वायु पित्त ज्वरका एशा चिह्न हुन् ।

हरडा बयडा ओला शिमल रास्तारा गुर्जो किटाउलो वार्शिग इतिक औषधा वरावरि क्वाथ कै निचोडि पिणु दिनु, प्रात:काल वात पित्त ज्वर हर ।

जेठो म चोत्तरो किमंडो गोलाकाकडी किटाउलो मुथो निवंकी साला एतिक औषधि वरावरी भाग कै क्वाथ कै पिणु, वायु पित्त ज्वर जा । इति वायु पित्त ज्वरे ।

शीतलो हो । दाह हो । रुचि न हो । कांशो हो । तीश लाग परी । असमल होइरहइ । मुख तीतो हो । आलस्य हो । श्लेष्म पित्तका ऐशा चिह्न हुन् ।

पीटोली नीम् हरडो कटुकी गुर्जो कोइडका विया वार्शिग मोथो विजया श्रीषंडचंदन इतिकको क्वाथ कै पिणु श्लेष्म पित्त ज्वर जा ।

आंग शिलो जसो हो । अन्नशुं रुचि न हो । कान हातपाउ वेद्ना हो । रिगाइ आव् । ताप हो । परी पाणि तीश हो । निद्रा हो नेत्र जिह्वा धुम्र हुन् पियला हुन् । राता नीला आषा हुन् । शरीर शेलो हो । भ्रम आव । मुख चुपडो हो । एशा चिह्न सन्निपातका हुन् ।

शोटो द्यार वजो मुथो कणा तितो कटुकी वार्शिग कंटकारी गुज्र्जो एतिकको क्वाथ करिकै पिणु सन्निपात ज्वर हर । हिंग् शोटो पिपली हरडो बिजौराका रस हालिवेर भलिकै चूर्ण कनु, शो चूर्ण षाणु, सन्निपात हरेत् । शिरिषका विजा गाइको गौंत पिपलि मरिच शि (नो) नून इनरो आंखा अंजन कर्नु विजाउणु शितो विजाउणु । विजा भावेर जब निज अपणि षवरि नी आव् तब पाउन्—कपालमध्य लोहशलाकाले डामि दिनु तव सन्निपात जा ।

द्यार हलदो नीम कटुको त्रिफलो मोथो गोडाकाकडो एतिक क्वाथ कै पिणु दिनु वडा सन्निपात हर ।

चुकिलि वस्तले घिय तेलका षणाले रुषो षणाले तिता षणाले गुलि वस्तले संतापले कशाइली वस्तले शादी वस्तले रिशले रुषि वस्तले षरि गरुइ वस्त षयाले माशु षयाले भली वस्तले शीतल होइ रीश होइ श्रम होई चिंता होइ षरो स्त्रीप्रसंग करी वसन्तरितु किंवा शरदरितु किंवा वर्षारितु संनिपात उपज । षरो पाणि पियाले सम विषम पयाले मूत्र विष्टा हटकीयाले दिन शेइरयाले रात्रि जागिरयाले इन छ प्रकारले रोग लाग ।

अथ सन्निपात ज्वरे रसा:— शुद्धो पारो भाग १ गंधक भाग २ शुद्ध अभ्रक भाग १ मुशलीका रसले दिन ३ मर्द्नु कुपा हालनु कोपा मुख भंलीकै

कपडा माटि लाइ मुष षडिको वुझो दिणु रोषणु एक प्रहर उपलाकि अगिन दिति शीतल भयो तव कुपि ओपधो गाडि मर्द्दना । पं जिरो चितो हिग शाजिषार श्वाग् गुगुलु शिनो लूंण विडो लूण समुद्र लूण शामरि लूण जोषार जवाणु कोइडका विया तृफला शोटो मिर्च पिपला पाराका भाग वरावरि ७।१ भाग जुदो जुदो शवको भाग हालणु तव शवै एक मिलाई भलोकं घाम राषी मर्द्दनु, सिद्ध हो । पानका पातशग किवा अदाका रससंग किवा तुलसी-का पत्रनूसंग रती २ प्राणेश्वर दिनु पाछिय पल २ तातो पाणि दीणु सर्व-ज्वर हर । तापशूल शीतांग दोष हर । ताप भया श्रीखंड चंदन लाइनु गीत गाइणु वालकनशंग खेल वराउणु विचारीवेर इछा भोजन दिणु इति प्राणेश्वर रस ।

शुद्ध पारो विष गंधक मिर्च श्वाग पिपला वरावरी भाग कै धदुराका रसले एक दिनभरि मर्द्दनु तव सिद्ध हो । रति २ शोटा मर्च पिपलाको धुलो अनुपान कर्नु सन्निपात हर । इति पंचकवक्र रस ।

गंधक भाग ४ अभ्रक भाग शाजिषार भाग २ जोषार भाग १ शिनो शौंचलो विडो लुंण समुद्र लूणन्का भाग ५ हरडा वयडा भाग १ शोटो भाग १ मर्च भाग १ पिपला भाग १ कोइडका बीच भाग १ कालों जिरो भाग १ शेतो जीरो भाग १ चितो भाग १ जवानु भाग १ हिंग भाग १ विडंग भाग १ शौंफला भाग १ गुग्गुल भाग एतिक, मिलाइ पिशि चूर्ण कनु, सिद्ध प्राणेश्वर हो । त्रिदोषको सन्निपात हर । त्रिदोषज्वर हर । इति सिद्ध प्राणेश्वर रस ।

भाग १ विषभाग १ पारो भाग १ जाइफल भाग २ श्वाग भाग ३ पिप्पला भाग ३ शोटो, भाग ६ नृथा, कौडि भाग छ, भाग ५ लौंग एतिक शवै भलो भांति मर्द्दि चूर्ण कनु, सिद्ध हो । अदाका रससंग दिनु किवा तुलसीका रससंग दिनु । रति १ किवा रति २ कि गोली वादणि । इति महोदधिरस अष्टज्वर हर ।

भाग १ पारो भाग १ गंधक् भाग ३ विष धतुराका विर्जा शोटो भाग ४ मर्च भाग ४ पिपला भाग ४ एति शवै एक हाली पिशि मलिकै चूर्ण कनु सिद्ध हो। रति १ किवा रति २ रसकि मात्रा अदाशंग किवा जामीरका वीजका गुदासँग दिनु एकाह्निक द्वाह्निक त्र्याह्निक चातुर्थिकादि विषमज्वर हर । इति महाज्वरांकुश रस ।

इति श्री वैद्यांगे ज्वरोत्पत्तिचिकित्सा समाप्ता । शाके १६३८ भाद्र-वदि षष्टि चन्द्रे । लिखितं वाणिविलासज्योतिर्विदेन ।

(वीर पुस्तकालयबाट)

विशेष शब्दहरू

कँडा : काँडा ।
ववुरन् (तुलनीय दावादल 'वकुरन्)
: उठून्, टुसाऊन् ।
अचेल "बौरिनु" होशमा आउने
अर्थमा प्रयुक्त हुन्छ ।
थोको : थोरै । < स्तोक ।
ताति वस्तशुं : तातो वस्तुसँग
भाइर : मल, दिसा ।
थोका : थोरै ।
स्वाद नी हो : स्वाद हुँदैन ।
इतिक : यति ।
(वरांवरी) कं : (वरावरी) गरेर ।
आंग : आङ ।
पाणि : पानी ।
वाशिग : असुरो (हेर्नोस् बं. स्था.
(श. पृष्ठ ५)
कंटकार : कंटकारी ।
षांड : मिस्त्री ।
चितोइ : चिताई ।
अवला : अमला ।
कनु : गर्नु ।
गुलाइ : गुलियो ।

ज्या त्या : जे (मुखमा आयो)
उही ।
तीश : तिर्खा ।
पियला : पहेंला ।
किटाउलो कोशो : कुटिल कोसो ।
कटुकी : कुट्की, लहरोविशेष ।
मुथो : मोथे झार ।
हरडो : हर्रो ।
पैण : वनस्पतिविशेष ।
गुडूची : बेल जस्तो फल ।
नानु कुरिलो : स्यानु कुरिलो ।
किर्मडो : चुत्रो । (हेर्नोस् बं. स्था
श. पृष्ठ ५) ।
चोतरो : चुत्रोको एउटा प्रकार ।
गोलाकाकडी : गोलकांक्री ।
साला : बोका ।
कांशी, काशो : खोकी ।
पिटोली (पटोली) : एक प्रकारको
पर्वर । इन्द्रेणी पर्वर ।
कोइड : वियांदार फलविशेष ।
विजया : जडीविशेष ।

CamScanner

शुंठी : सुठो।
कीडाउल कोशो : कुटिल कोसो।
कूट् : मह्को कूट।
द्यार : देवदारु।
उपशाशी : दम (हाई ?)
बृषालो : बान्ता।
शेपालो : शुष्क चिसो, (तुलनीय 'सेपिलो')
पानी सरसरा : पानी रसाउंछ।
एशा, एशो : यस्ता, यस्तो।
पिपली : पिप्ला।
विजौराका रस : विजुल अथवा शाल्मलीको रस (१)।
हालिवेर : हालेर।
भलिकं : राम्रो।
इनरो : यिनको।
विजाणु शितो विजाउणु : हेर्नोस् यसको लागि दावादलको 'औषधारसायन'।
विजा भावेर : बिउँझो भएमा।
षवरि : खवर।
नि आव : पाउँदैन।
पाउन्–कपालमध्य : शिरपाउमाहा।
लोहशलाकालै ; लोहशलाकाले।
हलदो : हलेदो।
त्रिफलो : त्रिफला।
गोडाकाकडो : गोलकांक्री।
चुकिलि वस्तले : अमिलो वस्तुले।
षणाले : खानाले।
षयाले : खाएकाले।
जुदो जुदो : अलग अलग।

शिलो : ढुङ्गो।
रिगाइ : रिङाइ, रिङटा।
चुपडो : च्याप च्याप।
शोटो : सुठो।
वजो : बोजो
कणा : दावादलले यहाँ "भूश" लेखेका छन् (हेर्नोस् बं. स्था. श. ''कन्न'' : भुस)।
करिकं : गरेर।
गुलि वस्तले : गुलियो वस्तुले।
कशाइली वस्तले : टर्रो वस्तुले।
शादि वस्तले : साधा वस्तुले।
गरुइ : गरुङ।
करी : गरी।
पियाले : पिएकाले।
हटकियाले : रोकिएकाले।
शेइरयाले : सुतीरहेकाले।
जागियाले : जागा रहेकाले।
अभ्रक : अव्रख।
कुपा हालनु : खाल्टामा हाल्नू।
कुपा मुख : खाल्टाको मुख।
षडि : खरी, पिनाको लेप।
पं : पछि।
चितो : चितु।
शाजिषार : सद्यक्षार।
श्वाग् : स्वागो।
शिनोलूण : सिधे नुन।
विडोलूण : बिरे नुन।
जवाणु : ज्वानु।
शिनो : सिधेनुन।

प्दा : अदुवा।
पाछिय : पछि।
विचारीवेर : विचार गरेर।
धतुराका : धतुराका।
मर्चं : मरिच।
जोषार : यवक्षार।

सौंचलो : नुनविशेष।
विडो : विरेनुन।
विडंग : औषधविशेष।
शौंफला : मसलाविशेष।
नृथा : डिमा (फुल)।
गुदासंग : गुदीसंग।

CamScanner

११

औषध रसायन (बेनामी)

रचनाकाल- सं. १४५० पूर्व
प्रतिलिपिकाल- सं. १८०० तिर
प्रतिलिपिकार- दावाबल साहदेव
भाषा- प्रतिलिपिकालीन प्रभाव ।

श्री गणेशाय नमः। श्री धन्वंत्तरे नमः । आलस्य हो भ्रम हो अशंमल हो जाडो लाग लाटो कालो होइ रह शवं आंग दुष । कडा वकुरन् मुखको वर्ण फिर मुख मधुरो हो पाणिको तृपा लाग । तालु शुक । सर्व्वं आंग छाडी आव । थोको ज्वर हो । मन्दाग्नि हो । ताति वस्तकन् मन हो । निद्रा हो । वाहिर वस्था मल थोको आव् । जिह्वा श्वाद न हो । एति मनुष्यकन् हो त वायुका चिह्न हुन् ।

कुरिलाका छडाको रस सम वरावरि कं गुड हालि पिणु दिनु वात ज्वरजा ।

अतीसार हुन् । भ्रम हो । हात गोडा सर्व्वाङ्ग जंलत हो । ज्या त्या बहुत वोल। तृषा हो । भ्रम हों । पेटभितर दाह गर, प्रलाप गर । गलो शुक । मुख् तितो हो । नाक् मुख् नष् पिवला हुन् । मूर्छा हो । एतिक चिह्न पित्त-ज्वरका हुन् ।

अशुरो कंटकारी तगर नानु कंरुवा कटुकी कणा तितो एति औषधा वरावरि कै क्वाथ गरनु पांडशंग पिणु दिनु दाह तृषा भ्रम एतिक अवगुण

107639

हर । जस्तो शिवकि पूजा गरि पाप जा तशो पित्तज्वर जा ।

घियमाज औंला भुटि चूर्ण कं भूशको पाणि तातो गरि चूर्ण मिशि लेप गर्नु दाह शान्त हो । किंवा वेरका पात पिशि लेप गर्नु दाह शान्त हो । इति पित्तज्वरे ।

किटाउलाको कोशो पिपलमोड कटुकी मेथो हरडो ढपुवा १० भरि क्वाथ गरि अष्टगुण पाणि घालनु पकावणु लुगामाज घालि निचोडि पिणु दिनु वातपित्तकफज्वर हर, भूक् गर, पाचन् गर । इति आरग्वध क्वाथ ।

वायुज्वर दिन ७ हो पित्तज्वर दिन १० हो कफज्वर दिन १२ हो दिन ७ तरुणज्वर भनिछ दिन १४ लग तरुणज्वर भनिन्छ । उतिउपर वृद्ध-ज्वर भनिन्छ ।

नीम् धणियाँ पद्माष् रक्तचन्दन अष्टगुण पाणि घाली क्वाथ गरि पिणु दिनु सर्व्वंज्वर हर । पाचन गर । गुडूच्यादि क्वाथ ।

मोथो नानु कंरवा कंटकारी गुर्जो शुठों सम भाग गरि अष्टगुण पाणि घालि क्वाथ गरि पिणु दिनु कफ वायु अरुचि सर्व्वाङ्गको दाह पाणिकी तीश् ज्वर् हर । इति मुस्तादि क्वाथ ।

शुष्क हो वांति हो विह्वलता हो सर्व्वाङ्ग देह जर्जरि हो मुष् गुलियो हो तातो षाणि इछा हो शरीर आलस्य हो—एतिक कफ् ज्वरकि चेष्टा हो । नीम् शुठो पिपलमोड् हरडो कटुकी किटाउलो कोशो एतिक औषधा सम भाग गरि अष्टगुण पाणि घा (लि) क्वाथ कं पिणु दिनु श्लेष्मज्वर् हर । मोथो कंटकारी शुठो इ तीन औषधा सम गरि अष्टगुण पाणि घालि पकाइ क्वाथ गरि पिणु दिनु श्लेष्मज्वर् जा । अशुरो अतीश् कूट् द्यार् शुठो मोथो एति औषधा सम भाग गरि क्वाथ पिणु दिनु श्लेष्मज्वर जा । ईति श्लेष्मज्वरे ।

उवशाशि हो, काशो लाग तृषा हो छर्दि आव् । विकलो हो । मुख् गुलियो हो मुख पाणि शर्शरा । निद्रा आब् कपाल् दुष आशाका कणा दुषन् कणा वकुरन् वायुपित्तका एशा चिह्न हुन् ।

हरडा वरडा औला शिमल रास्ना रास्ना नि पाय त गुजो किटाउलो कोशो एति औषधा वरावरि कं क्वाथ गरि लुगामा घालि पिणु दिनु प्रातकाल वातपित्त ज्वर हर । जेटि म चोतलो किर्मडो गोला काकडि किटाउलो मोथो निवकी छाला एतिक औषधा सम गरि अष्टगुण क्वाथ गरि पिणु दिनु वायु

पित्तज्वर जा। इति वातपित्त ज्वरे।

शीतल हो जलंत हो रुचि न हो काशो हो षरि तीस् लाग प्रशंमल् होइ रह मूख् तीतो हो आलस्य हो श्लेष्मपित्तका एशा चिह्न हुन्।पटोली नीम् हरडो कटुकी गुर्जो कोइडका वियां अशुरो मोथो विजया श्रीषंड एतिक औषधा क्वाथ गरि पिणु दिनु श्लेष्मपित्तज्वर जा।

सर्व्वाङ्ग शिलों जशो हो। अंन रुचि नहो। कान हातपाउ वेदना हो। रिगाई लाग। ताप हो। षरि पानि-तीश हो। नेत्र जिह्वा धूम रहुन्। पिजला राता निला आषा हुन्। शरीर सर्व्वाङ्ग शेलो हो। भ्रम गर। मुख चिल्लो हो। एशा चिह्न संन्निपातका हुन्। शुटो द्यार वजो मोथो कणा तितो कटुकी अशुरो कंटकारी गुर्जो एक औषधा सम भाग गरि अष्टगुण पाणि पकाइ क्वाथ षाणु दिनु संन्निपात ज्वर हर। हीग् शुठो पिप्पली हरडो विजोराका रस घालि भलि भाति मर्दि चूर्ण गर्नु शो चूर्ण षाणु दिनु सन्निपात हरेत्। शिरिषका विञां गाइको गौत पिप्पलि मरिच शिनो लून एति वस्तको आंषा अंचन गर्नु शित्याको हो त विजावणु। विजो हो अपनि खवर् नि हो तव पंतोला कपालमध्ये लोहशलाकाले डाम दिनु सन्निपात जा। किंवा द्यार हलदो नीम कटुकी त्रिफला मोथो गोला काकडी एतिक औषधाको क्वाथ गरि पिणु दिनु वडो सन्निपात हर।

सन्निपात कति वस्तले उप्ज? चुकिली वस्तले, घिव तेलका षणाले रूषो षाणातिता षणाले गुली वस्त षाणाल संतापले कशायिली वस्तले भलि वस्त षायाले रुषि वस्तले रिश आयाले षरि गरुड् वस्त षायाले माशु षायाले, शीत होइ श्रम होइ चिंता होइ वहुत् स्त्रीप्रसङ्ग गरि वसन्त रृतु किंवा शरद रृतु किंवा वर्षा रृतु संन्निपात उब्ज। वहुत पाणि पियाले सम विषम षायाले मूत्र विष्टा नि भयाले दिन शुतीरयाले रात्रि जागिरयाले इन छइ प्रकार रोग उपज।

अथ सन्निपात ज्वरे रसा—शुद्ध पारो भाग १ गन्धक भाग २, शुद्ध अभ्रक भाग १ मुशलीका रसले दिन ३ मर्द्दनु कुपाको घालनु कूपाको मूख् भलिभाति कपडा माटो लाइनु मुख षडिको वुजो दिनु रोधनु एक प्रहर उपलाकि अग्नि दिणि तव शीतल् भयादेषि कुपिको औषधो गाणु भलिभाति मर्द्दनु तव सम भाग गरि जिरो १ चितो हीग १ शाजिषार् १ श्वाग १

गुग्गुल १ शीनो लून् १ शौचलो लून् १ विडो लून् १ शावरि लून् १ समुद्र लून् १ जौषार १ जवाणु १ कोइडका विञा १ हरदा १ वरडो १ औला १ मर्च १ पिप्पला १ शुटो १ पाराका भाग वरावरि जुदो जुदो गरि शव औष-धाका भाग घालना तव शवै एक मेलाइ भलिभाति घाम राषि मर्द्दनु सिद्ध हो। इति प्राणेश्वरो रस:।

पानका पातशंग किंवा अदुवाशंग किंवा तुलशीका पातशंग रति २ प्राणेश्वर दिनु तातो पाणि पिणु सर्वदोष दिनु सर्व्वज्वर ताप शूल शीतांग दोष हर। औषधो षायापाछि ताप हो त श्रीषंडचंदन लाइनु गीत गाइनु वालकशंग षेल कराउणु विचारिवेर इछा भोजन दिनु। इति प्राणेश्वर रस॰।

शुद्ध पारो भाग १ गंधक भाग १ मिशि कजलि गर्नु तव भाग १ विष भाग १ मरिच भाग १ श्वाग फुलाइ भाग १ पिप्पला एतिक औषधा मिशि धतुराका विञाका रसले एक दिनभरि मर्द्दनु तव सिद्ध हो। रति २ मात्रा गर्नि आनुपान शुटाको वुकुनि किंवा मर्चकि वुकुनि किंवा पिप्पलाका वुकुनिशंग दिनु, संनिपातज्वर हर। इतिपंचवक्ररस।

शुद्ध पारो भाग ४ शुद्ध गंधक भाग ४ मिशि कजलि गर्नि तव शुद्ध अभ्रक भाग ४ शाजिषार भाग १ जौषार भाग १ शीनो शौचलो विडो तुशां समुद्र लून पाच लूनका पाच भाग हरडा भा. १ वरडा भा. १ औला १ शुटो भा. १ मर्च भा. १ पिप्पला भा. १ कोइडका विजा भा. १ कालो जिरो भा. १ जवाणु भा. १ चितो भा. १ हीग भा. १ विडंग भा. १ शौंफ भा. १ गुग्गुल भा. १ एति औषधा एक मेलाइ पिशि चूर्ण गर्नु सिद्ध हो। सिद्ध प्राणेश्वर हो। त्रिदोषको सन्निपात हर। त्रिदोष ज्वर हर। इति सिद्ध प्राणेश्वर रस।

शुद्ध पारो भा १ शुद्ध गंधक भाग १ विष् भा १ जाइफल भाग २ श्वाग भा ३ पिप्पला भा ३ शुठो भा ६ पोल्याको डिमा ६ लौग भा ५ एति औषधा सबै भलो गरि मर्द्दनु सिद्ध हो, रति १ मात्रा किंवा रति २ मात्रा गोलि वाधनि, अदाका रससंग दिनु किंवा तुलसिका रससंग दिनु. अष्टज्वर हर। इति महोदधि वटि रस।

शुद्ध पारो भा १ शुद्ध गंधक भा १ मर्दि कज्जलि गर्नि तव विष भा १ धतुराका वियां भा ३ शुठों भा १ मर्च भा ४ पिप्पला भा ४ एति

ओषधा शबै एक घालि पिशि चूर्ण गर्नु सिद्ध हो। रति १ मात्रा किवा बल हेरि रति २ मात्रा अनुपान अदाशंग किवा जामिरका बीजका गुदाशंग दिनु एकाह्निक द्वाह्निक आह्निक चातर्थिक विषमज्वर हर। इति महा ज्वरांकुश रस:।

शुद्ध तुत्थो भाग १ शुद्ध हरिताल भा २ च्त भाग ३ एति ओषधा पक्कारा रसले भलिभाति मर्दि वडि बाधि शुकाइ मोशडा घालनु मोशडि कपडा माटि मेलाइवेर शुकाउणि तव उपलाकि अग्नि दिणि शोगजपुट भनि शीतल भया चौथा प्रहर उतारणु तव भलिभाति मर्द्दन गर्नु तव सिद्ध हो। मात्रा रति १ किवा रति २ गर्न अनुपान षाडसंग दिनु। अमिली चुकुलि वस्त वर्ज्जनु दूत भात पथ्य दिनु एश् रसका प्रभावले तीन दिन जर टुट चौथो टुट संदेह नाइ। इति ज्वरकेसरी रस:।

शुद्ध पारो भाग १ शुद्ध गंधक भाग १ मिशि मर्द्दनु कज्जलि गर्नि तब समुद्रफल भाग १ हिंगु भा १ इ ओषधा पिशि दिन एक् मर्द्दनु सिद्ध हो, नव ज्वर हर। मात्र रति ३ कै अदाका रससंग दिनु, सर्व्वज्वर हर, तीन दिनका द्रयोगले। इति ज्वर धूमकेतु रस:।

गुग्गुल भाग १ हीग भाग १ शौचलो लून भा १ वोजो भाग १ विष् भा १ एति ओषधानुको अर्द्धं भाग मर्च घालना तव शिलामाज मर्द्दणा, सिद्ध हो। मात्रा रति १ किवा रति २ दिनु अनुपान पानशंग किवा तुलसिका पातशंग दिनु, वायुरोग क्षयरोग श्वास काशो पांडुरोग कफरोग हर, सन्नि-पात हर भूक् गर। एति रोग हर। रस दो ताप हो त चीशो पाणि पिणु दिनु। इति लघुकुमारी रस:।

शुद्ध पारो भाग १ शुद्ध गन्धक भा १ इ दुइ मिशि कज्जलि गर्नु तव श्वाग भा १ मरिच भा १ पाँड भा ४ घालि माछाका पित्त भाग ८ घालि दिन ३ मर्द्दनु तव सिद्ध हो। मात्रा रति १ किवा रति २ किवा रति ३ अदाका रससंग दिनु भिडा मह्हि भात पथ्य दिनु वडो आमज्वर हर। जीर्णज्वर हर। ताप भया पित्तज्वर हो त शिर पाणि शिचणु। इति उदक-मंजरी रस।

अथ विषमज्वर उपाय। कटुकि धणिआ उशोर मोथो शुठो एति सवै वरावरि गर्नु क्वाथ कै पिणु सर्व ज्वर हर परि भूक गर। निर्गुंडी सहदेवी-

का जडो इ दुइ जडाकै उवाधणा ज्वर शवै जान्। नागो हेइ सहदेवीको जडो आइतवार शिर वाधनु एकनरो जरो जा। चौलाइको जडो चावलका चौलाणिशित पिशि पुंतरा वाधि आइतवार गला वाधनु तेजर जा। आइत वा रवि दिन कुशको जडो शात शुत धागो रातो गरिकण वाधनु तेजरो जा। रोता (राता ?) कन्यूरको जडो आइतवार उषेली कान वाधनु विषमज्वर जा। इषुको जडो आइतवार हात बाधनु विषमज्वर जा। शिउणिको जडो आइत वाधनु रात्रि आउदो ज्वर जा। निनाउनिको जडो कान वाधनु रात्रि ज्वर जा। विष्णुक्रांताको जडो कान वाधणु विषम ज्वर हर। रमणनका दुवाको जडो शिर वाधनु रात्रि आउदो ज्वर हर। जांविषे ओषधो मंत्र जंत्र नलाग त ग्रह पूजा दान दक्षिणा दोषालातन् गर्नु इति ज्वरे तंत्रं।

शुद्ध पारो भाग १ गंधक भाग १ शुद्ध अभ्रक भाग १ इनिकि कज्जलि गर्नि तव मर्च भाग ३ मान्यो शार भाग ४ पोल्यो शंष भाग ८ वनका उपलाको भस्म भाग १६ विष भा १ एतिक ओषधा मर्द्दनु, सिद्ध हो। मात्र रति २ अदाका रससंग दिणु त्रिदोष संन्निपात हर। श्वाश नीको हो। प्रसूति वायु हर। गुगुलु गुर्जाको रस त्रिफला संग दिजय त दुनाइक हर। जाइफल अतीश संग दिजियाय अतीसार संग्रहणि हर। इति पार्व्वति निर्मितं प्रतापलंकेश्वरो रस:।

अषंजका फलको वोक्रो शितावेल शिमलको षोटो वा ऋकौ दूद इ ओषधां पिशि नाभि लेप गर्नु सर्व्व अतीसार हर। शुद्ध पारो भाग १ गंधक भाग १ मिशि कज्जली गर्नि तव श्वाग भाग ३ विष भाग ३ मर्च्चं भाग ८ कौडी भाग १ शंख भाग १ जंवीरका रसले भावित गर्नु दिन १ भरि मर्द्दनु सिद्ध हो। विसूचिका अजीर्ण पांडुरोग वायुरोग इ शवै हर। इति अग्नि कुमारो रस:। मात्रा रति १ पानका पात तुलसिका पातशंग दिनु।

त्रियोषकि छर्द्दि हो त इ ओषधा गर्ना। आमको षोटो लोग अलैचि पिपला कथिथ्य एति चूर्ण गरि दिनुं, छर्द्दि रह। शुद्ध पारो भा १ शुद्ध गंधक भाग १ कज्जलि गर्नि तव इगुल भा १ धतुराका वियां भा ६ अफीम भा ६ विष भा १ एतिक ओषधा मिशि भलिभाति चूर्ण गर्नु, सिद्ध हो। मात्रा रति १ जिरा जाइफलशंग षाणु दिनु, अतीसार हर। घिय मरिचशंग

दिजिय त प्रवाहिकां हरेत् । इति अगस्तिरसराज ।

धतुराका विजा भाग १ मरिच इंगल भाग १ भा १ पिपलि भा १ श्वाग भा १ विष भा १ एतिक ओषधा वरावरि भाग गर्ना । तव एकत्र गरि जामिरका रस किंवा निव रसले गोलि वाधनि रति १ माता किंवा रति २ मात्रा गरि राषना, पिशि चूर्ण गर्नु, तव सिद्धि हो । रति १ कफि मात्रा गनि अनुपान महसंग किंवा जाइफलशंग दिनु । छय अतीसार हर । जरातीशार् हर । संग्रहणी हर । भूष गर । पथ्य— दै भात तितिराका माशु, शेल खाणु दिनु । इति कनकप्रभावटी ।

इंगुल भाग १ विष भाग एक मरिच भा १ पिप्पला भा १ एति ओषधि वरावरि जामिरका रसले अथवा निवुका रसले गोलि वाधनि, सिद्ध हो । रति १ किंवा रति २ मात्रा गनि । अनुपान मह किंवा अतीशशंग अरिडका विजाशंग दिनु । त्रिदोषको अतिसार हर । गाइको घिउ दहि महि पथ गर्नु । शीतल पाणि पिणु । रात्रि विजया दिणि । इति अतीसारे आनंदभैरवो रस: ।

मरिच १ चितो १ शोचला १ एक मेलाइ चूर्ण गरि महिशंग मिशि दिनु रात २ किंवा रात ३ दिनु, महि भात पथ दिनु संग्रहणी हर । मरिचादि चूर्ण ।

हीग अतीश् हरडो वचो कोइडका विजा वरावरि भाग गरि चूर्ण गर्नु शो चूर्ण मशा १० पाणि रयालि पिणु वातग्रहणी हर ।

शालपर्णि वचो शुठो वेलकी गुदी धणिया एति ओषधा वरवरि गरि चूर्ण गर्नु ताता पाणिशित मिशि पिणु वातग्रहणी हर । कटुकि कोइडका वोज पाटो कोइडका कोवड् रसाजन धागाका फूल अतीश शुठो मोथो एतिक ओषधा वरावरि गरि चूर्ण गर्नु मशा ८ किंवा मशा १० महशंग षाणु दिणु नीलपित दुर्गंधो मल गुदपीडा पेटको दाह अरुचि तृषा हर । पित्त संग्रहणी हर । हरडो शुठो पिप्पला चितो वरावरि भाग गरि महशंग षाणु कफ ग्रहणी हर । दिन दुइ निको हो दिन दुइ षरि वाहिर हो भ्रम हो तोष लाग अरुचि हो छर्दि हो मुख विरस हो काशो हो शो संग्रहणी दुत्र दोषकी । हात गोडा कंपन्, मुख शुक, कपाल दुष, उवशाशी हो, मुर्छा आव्, गुदाद्वार पीडा हो, पेट दुष, वेड़ा वस्ता कालि फीन आव्, गुदाद्वार फटफट

हो एशा चिन्ह हुं त वात संग्रहणी हो । शुद्ध पारो भा १ शुद्ध गंधक भा १ मिशि कज्जलि गनि तव विष भा १ हरडो १ शुठो भा १ पिपला भा १ मरिच भा १ एतिक चूर्ण शबै मिशणा तव पानका पातको रस् धतुराका विजान्को रस घालि शातवेर भिजाउणु मर्दनु पिशि चणाका विजा प्रमाण गोलि गर्ना छाया शुकाउणु, सिद्ध हो । ताता पाणि अन्नुपान गर्नु मंदाग्नि नाना प्रकारको ज्वर शूल पांडुरोग उदर वायु वायां विशूल षायो पाचन गर, शोथ जा, वायुका रोग एति हर । इति राजराजशेषरवटी । इति ज्वर प्रतीकार ।

चावलका चौलाणिशंग वलुको चूर्ण कैराको मूल मिशि पिणु, स्त्रीको प्रदर जा रक्त हर । वलुका जडाको चूर्ण किंवा चौलाइका जडाको चूर्ण दूद महशंग पिणु । स्त्रीकि पैरा हर ।

(वीरपुस्तकालयका सौजन्यले)

विशेष शब्दहरू

तगर : एक वृक्षविशेष यसको जराको औषधि हुन्छ ।

कैरुवा : कुरिलो (?) ।

पिजला : पहेंला ।

वाहिर वस्था : वाहिर (गएर) (मलत्याग गर्न) बस्ता ।

वकुरन् (तुलनीय वाणीविलास 'वकुरन्' शी. २६) ।

घियभाज : गिउमा ।

वस्तकन् : वस्तुकन ।

औंला : अमला ।

वेर : बएर ।

ढपुत्रा : वाणीविलासले यस ठाउँमा "पैण" शब्दको प्रयोग गरेका छन् ।

धणिया : धनियाँ ।

मोथो : मोथे ।

वांति : बमन ।

षाणि इछा : खाने इच्छा ।

किटाउलो कोशो : अचेल बैतडीतिर 'कुर्कोसो' भनिन्छ ।

अतीश् : वनौषधी विशेष (सल्लाको एक भेद) ।

उवशाशि : दम धम्की ।

छर्दि : बमन, बान्ता ।

चोतरो किर्मंडो : ठूलो दाना हुने जेठ असारतिर पाक्ने स्वादिलो चुवो विशेष । एकथरी हिउँदमा पाक्ने चुत्रोलाई बैतडीमा "मादुरो किर्मंडो" भन्छन् ।सामान्य